

บทที่ 2

แนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพด้วยวิธีการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล (grounded theory method) เป็นการใช่วิธีการศึกษาเชิงอุปนัย (inductive) เป็นหลัก มีจุดมุ่งหมายเพื่อหาข้อสรุปเชิงทฤษฎี ดังนั้น ในการศึกษาแนวคิดทฤษฎีและงานที่เกี่ยวข้องจำเป็นต้องอาศัยความรอบรู้อย่างลึกซึ้งในมโนทัศน์ (concept) เกี่ยวกับทฤษฎีและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง อันจะช่วยให้ผู้วิจัยมีความไว (sensitivity) ต่อการนำเอาข้อมูลหรือปรากฏการณ์ที่ได้จากการศึกษาภาคสนาม มาศึกษาเทียบเคียงหรือหาคำอธิบาย สร้างเป็นมโนทัศน์ (conceptualize) และสรุปเป็นข้อเสนอเชิงทฤษฎี (theoretical generating) ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทั้งนี้ เพื่อตอบคำถามที่ตั้งไว้ ผู้วิจัยเห็นว่าควรมีแนวคิดและมุมมองเชิงทฤษฎี (theoretical perspective) เพื่อเป็นกรอบและทิศทางในการวิเคราะห์ ซึ่งจะนำมาใช้ในระดัbmโนทัศน์ ความคิดหลัก ในการวิเคราะห์ ตีความหมายข้อมูลภาคสนาม และคลี่คลายให้เห็นเงื่อนไขต่าง ๆ ที่โยงไปสู่ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น โดยมุมมองเชิงทฤษฎีนี้มีแนวคิดพื้นฐานที่ใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์ แบ่งออกเป็น 6 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์ให้เห็นถึงสาเหตุ ความสำคัญ องค์ประกอบ และการพัฒนาการเรียนรู้ของชุมชน

ตอนที่ 2 แนวคิดเครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายการเรียนรู้ เพื่อเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์ให้เห็นถึงระบบการทำงาน ทำกิจกรรม แลกเปลี่ยน และดำรงอยู่ของกระบวนการเรียนรู้

ตอนที่ 3 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชน และวัฒนธรรมชุมชน เพื่อเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์ให้เห็นถึงระบบโครงสร้าง บรรทัดฐาน ความสัมพันธ์ ความเชื่อ และเงื่อนไขต่าง ๆ ของชุมชน

ตอนที่ 4 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนด้านสุขภาพ เพื่อเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์และเข้าใจถึงการพัฒนาการของแนวคิดด้านสุขภาพแต่ละมิติ และกระบวนการทำงานของชุมชนด้านสุขภาพ

ตอนที่ 5 แนวคิดการวิจัยทฤษฎีฐานราก เพื่อเป็นแนวทางดำเนินการศึกษาวิจัยอันนำไปสู่การสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎี

ตอนที่ 6 กรอบแนวคิดพื้นฐานในการวิจัย เป็นการเชื่อมโยงให้เห็นถึงการมองและแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ประเด็นต่างๆ เพื่อตอบคำถามการวิจัย

โดยจะกล่าวถึงเนื้อหารายละเอียดของแต่ละตอนตามลำดับดังต่อไปนี้

ตอนที่ 1 แนวคิดการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

การเรียนรู้ของมนุษย์เป็นกระบวนการการศึกษาตลอดชีวิต ที่มีจุดเริ่มต้นจากการได้รับการอบรมสั่งสอนในครอบครัว ชุมชน จากการใช้ฟังเรื่องเล่าสืบต่อกันมา กฎข้อห้าม ประเพณี วัฒนธรรม ของสังคม ความคิดเห็นของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ และการเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมของสังคม ซึ่งการเรียนรู้ นอกจากจะมีความสำคัญต่อบุคคลทั่วไป ยังมีความสำคัญอย่างมากต่อมิติด้านการพัฒนา เพราะการเรียนรู้ทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ ในการดำรงชีวิตส่วนตัวและร่วมกับบุคคลอื่นในชุมชน ก่อให้เกิด กลุ่ม องค์กร และเพิ่มพูนทักษะด้านต่างๆ นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่พึงประสงค์ เป็นต้น ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนความหมาย และแนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้ และกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อเป็นแนวทางในการวิเคราะห์การเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งมีผู้ให้ความหมายไว้หลากหลายแนวทางทั้งที่คล้ายกันและแตกต่างกัน ซึ่งพอประมวลได้ ดังนี้

1.1 ความหมายของการเรียนรู้

คำว่า “การเรียนรู้” มีผู้ให้ความหมายไว้หลายท่าน ไปตามกระแสของแนวคิดในศาสตร์ ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านจิตวิทยา การศึกษา หรือนักพัฒนา โดยมีความสอดคล้องกับพื้นฐานความรู้ และทัศนคติของผู้ให้ความหมาย ซึ่งแต่ละท่านได้ให้ความหมายคล้ายกันและแตกต่างกัน ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ จะเน้นของนักการศึกษาและนักพัฒนาเป็นสำคัญ อาทิ เบลเกรดเลอร์ (Bell-Gredler, 1994 อ้างอิงใน ประมวลรายวิชา วิทยาการการจัดการเรียนรู้, 2550, หน้า 7) กล่าวถึง การเรียนรู้ ว่า เป็นกระบวนการที่ทำให้บุคคลได้มาซึ่งศักยภาพ ทักษะ ทัศนคติ ที่อาศัยประสบการณ์หรือการฝึกฝน มิใช่ได้มาจากวุฒิภาวะหรือการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากสาเหตุอื่น ในประเด็นเดียวกันนี้ พรพิไล เลิศวิชา (2532, หน้า 7) และศรีศักร วัลลิโภดม (2532, หน้า 13) เห็นว่า “การเรียนรู้” เป็นกระบวนการที่ทำให้มนุษย์มีศักยภาพในการพัฒนา สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยการพึ่งตนเองท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคมได้ การเรียนรู้นั้นจะต้องมาจากรากฐานจากประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นและการเรียนรู้กับการดำเนินชีวิตจึงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และจะเป็นไปอย่างต่อเนื่องไม่มีจุดจบ トラบที่ดำรงอยู่ร่วมกันในสังคม และการเรียนรู้จะเป็นการสร้างสิ่งใหม่ ๆ อยู่เสมอ สอดคล้องกับ สีลาภรณ์ บัวสาย (ม.ป.ป. อ้างอิงใน วิมลลักษณ์ ชูชาติ, 2540, หน้า 32) เห็นว่า การเรียนรู้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงลักษณะของกระบวนการที่ต่อเนื่องของการเรียนโดยมีกระบวนการในการหาข้อมูล กระบวนการกำหนดปัญหา กระบวนการจัดลำดับความสำคัญของปัญหา กระบวนการวิเคราะห์เหตุแห่งปัญหา การหาแนวทางแก้ไขและการวางแผนการแก้ปัญหา ส่วนสิริลักษณ์ ยิ้มประสาทพร (2548, หน้า 12-13) ได้มองแตกต่างกันว่า การเรียนรู้ (learning) มีความหมายสองนัยยะ กล่าวคือ นัยยะที่ 1 การเรียนรู้ในฐานะที่เป็น

สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ
ที่ยังสมบูรณ์
วันที่..... 18 ต.ค. 2555
เลขทะเบียน..... 250027
เลขเรียกหนังสือ.....

เนื้อหา หมายถึง ตัวของความรู้ ความคิดที่เกิดขึ้นในตัวของคุณ และนัยยะที่ 2 การเรียนรู้ในฐานะที่เป็นวิธีการ หมายถึง กระบวนการที่ทำให้บุคคลเกิดการเรียนรู้หรือได้มาซึ่งความรู้

อย่างไรก็ตาม ประเวศ วะสี (2542, หน้า 31) เห็นว่า “การเรียนรู้” มีวัตถุประสงค์เพื่อตนเอง เพื่อสิ่งนอกตัวที่สัมพันธ์กับตัวเรา ทั้งที่ใกล้และไกล และเพื่อรู้การปฏิสัมพันธ์ระหว่างตนกับสิ่งแวดล้อมนอกตัว และสามารถจัดความสัมพันธ์อย่างเกื้อกูลกัน ดังนั้น การเรียนรู้มีความสำคัญและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงในด้านศักยภาพของผู้เรียนรู้ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ถาวร อนึ่งการเรียนรู้ด้วยการกระทำถือเป็นการเรียนรู้ที่ดีที่สุด สอดคล้องกับ ปาโรชาติ วลัยเสถียร (2549, หน้า 5) ที่เห็นว่า การเรียนรู้ เป็นกระบวนการทางความคิดและการกระทำที่ทำให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ในเนื้อหาสาระของความรู้ และการปฏิบัติที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความคิดและพฤติกรรม จึงเป็นผลเนื่องมาจากประสบการณ์ที่บุคคลมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม หรือจากการฝึกหัด รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงปริมาณความรู้ของบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับการนึกคิด การวิเคราะห์ และการแก้ปัญหา โดยการเรียนรู้เรื่องใด ๆ คือ ความเข้าใจถึงความสัมพันธ์และการเชื่อมโยงกับสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกันเรื่องนั้น ๆ

ในประเด็นเดียวกันนี้ อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์ (2535, หน้า 3-5) ได้ขยายความหมายของการเรียนรู้ให้กว้างออกไปอีกว่า การเรียนรู้ เป็นเรื่องของบุคคลหรือชุมชนที่พยายามเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากข้อมูลข่าวสาร ไม่ว่าจะเป็นการถ่ายทอดจากบุคคลอื่นในรูปแบบวิธีใด ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ และทั้งการใช้สื่อที่ทันสมัยก้าวหน้าหรือล้าหลังก็ตาม เพราะเป้าหมายของการเรียนรู้ คือความพยายามสร้างศักยภาพให้ตนเองสามารถประยุกต์ใช้ข้อมูลที่ได้รับให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองหรือชุมชนให้มากที่สุด ซึ่งโดยธรรมชาติแล้วคนหรือชุมชนย่อมเกิดการเรียนรู้ได้แม้ว่าจะไม่มีการนำเอาระบบการศึกษาจากภายนอกชุมชนเข้าไปเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดความรู้ เพราะบุคคลและชุมชนย่อมมีวิธีการจัดการศึกษาให้แก่ตนเองและชุมชนทั้งในระบบพื้นฐานจนถึงความชำนาญ ทั้งนี้ หากพิจารณาในเชิงสังคมวิทยาแล้ว สถาบันต่าง ๆ ในสังคมต่างมีบทบาทในการให้โอกาสการเรียนรู้แก่บุคคลและชุมชน ความรู้หรือประสบการณ์ดั้งเดิมของบุคคลในแต่ละท้องถิ่นได้รับการสืบทอดกันจากสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันการปกครองส่วนท้องถิ่น เศรษฐกิจและวัฒนธรรมอื่น ๆ เป็นความรู้ทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและความจำเป็นในการดำรงชีวิต อำนวยความสะดวกให้ความเป็นอยู่ที่ดีกว่าเดิม เช่น การประยุกต์ใช้พลังคน สัตว์ และธรรมชาติ การเรียนรู้ของคนและชุมชนสามารถถ่ายทอดสืบทอดไม่เฉพาะแต่เพียงในชุมชนเดียวเท่านั้น แต่ถ้าย่างถ่ายโยงข้ามชุมชนและข้ามชาติได้ด้วยซึ่งเรียกว่าเครือข่าย การรับรู้ข่าวสารผ่านสื่อการเรียนรู้ที่มีหลากหลายทั้ง

ประเภทสื่อบุคคลและสื่อมวลชนต่างๆ เอื้อให้เกิดการเรียนรู้ สามารถที่จะทำการรักษาหรือทำลายล้างภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ ถ้าบุคคลหรือชุมชนนั้นๆ ไม่พยายามอนุรักษ์ความรู้ดั้งเดิมและเลือกรับความรู้ ทักษะ และความชำนาญใหม่ๆ ไปใช้ในสังคมให้เหมาะสมและชาญฉลาด

นอกจากนี้สุพัตรา ขาดิบัญญัติ (2548, หน้า 92-96) ได้กล่าวเพิ่มเติมและสรุปภาพรวมการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนว่า คนเรามีการพัฒนาทางการเรียนรู้ โดยเกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางด้านสังคม มีการซึมซับความรู้เข้าไปโดยสัมพันธ์กับความรู้เดิมที่มีอยู่การสร้างความรู้ โดยการสร้างสรรค์งาน ซึ่งที่ผู้เรียนถ้ามีโอกาสคิดและสร้างสรรค์งานขึ้นมาจากความคิดให้เป็นรูปธรรมจะเกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งและมีความหมายสามารถชักนำให้เกิดการสร้างความรู้ใหม่ต่อไป วิธีการปฏิบัติเพื่อให้การเรียนรู้ได้ดีควรมีการใช้สื่อที่เหมาะสมซึ่งอาจเป็นสื่อที่มีอยู่ตามธรรมชาติ หรือสื่อที่เป็นเทคโนโลยี เพื่อให้ผู้เรียนได้ลองปฏิบัติและเกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง และเน้นการเรียนรู้แบบร่วมมือโดยมีการเรียนรู้สำหรับตนเองและช่วยเหลือสมาชิกในกลุ่ม ให้เกิดการเรียนรู้ด้วย ซึ่งการเรียนรู้ดังกล่าวเหมาะสมสำหรับการเรียนรู้ในชุมชน ที่มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทำให้เกิดความรู้สึกร่วมกัน และใส่ใจผู้อื่น ยอมรับความแตกต่างและนำสิ่งที่ดี ๆ ของผู้อื่นมาผสมผสานแลกเปลี่ยนกัน สิ่งสำคัญ คือการสร้างความร่วมมือท่ามกลางสังคมที่มีความแตกต่างทั้งวิถีคิด ประสบการณ์ และความเชื่อของผู้คนที่อยู่ปะปนกัน ก่อให้เกิดการพึ่งตนเอง และความพอเพียง จึงเป็นสองสิ่งที่พึงมี พึ่งเกิดขึ้นในสังคม ต้องสร้างให้เกิดจิตสำนึก ทั้งในระดับครอบครัว ระดับชุมชน และระดับประเทศ จึงมีพลังเพียงพอที่จะขับเคลื่อน ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในทิศทางที่มั่นคง

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าการนำเสนอความหมาย รูปแบบ และวิธีการของกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว จะเป็นมุมมองในเชิงบวกที่เชื่อมั่นว่า การเรียนรู้เป็นเครื่องมือที่สำคัญและมีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อความเข้มแข็งและการพึ่งตนเองของประชาชนได้อย่างแท้จริง แต่วัฒนธรรมการเรียนรู้ของสังคมไทยที่ผ่านมายังมีข้อจำกัดและข้อผิดพลาดหลายประการด้วยกัน ดังที่ พระธรรมปิฎก (2539, หน้า 34-38) ได้มองว่า วัฒนธรรมการเรียนรู้ ที่เป็นข้อจำกัดและส่งผลต่อวิถีคิดของคนไทยก็คือ การลอกเลียนแบบตามอย่างตะวันตกทำให้ถูกครอบงำ ทั้งยังให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาและรากฐานทางวัฒนธรรมของตนเองน้อย คนไทยจึงต้องเปลี่ยนวิถีคิดจาก “เลียนแบบ” เป็น “เรียนรู้” ด้วยสติปัญญาที่มาจากการคิด คือ คิดเป็น คิดชอบ และคิดในทางสร้างสรรค์ การเรียนรู้เพียงอย่างเดียวทำให้เกิดการลอกเลียนหรือไปตามกระแสอย่างสุดโต่ง แต่การเรียนรู้และการเลือกรับเลือกประยุกต์จึงเป็นวิถีแห่งปัญญาที่นำไปสู่ชัยชนะทางวัฒนธรรม สอดคล้องกับ สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2545, หน้า 1-5) ก็ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้เช่นเดียวกันว่า วัฒนธรรมการ

เรียนรู้ของคนไทยทั้งในระบบและนอกระบบต่างเอียงไปด้านแสงมูลค่ามากกว่าคุณค่า “...เป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นและซีมีลิกของกระบวนการเรียนรู้แบบ “ให้จำได้หมายรู้” มากกว่า “ให้กำหนดได้หมายรู้” เมื่อกระบวนการเรียนรู้ถูกจำกัดทางเลือกจึงไม่เอื้อต่อการสร้างปัญญาและการพึ่งตนเองหรือเป็นที่พึ่งของคนอื่นได้

โดยสรุป การเรียนรู้ ถือว่าเป็นส่วนสำคัญของการดำเนินชีวิตของคนเราและเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งในการพัฒนามนุษย์ มนุษย์ทุกคนจะมีการเรียนรู้สิ่งต่างๆ รอบตัวจากคำสั่งสอนของบุคคลในครอบครัว บุคคลอื่น การสังเกต และจากสภาพแวดล้อมซึ่งคนจะรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ และสามารถคิดหาเหตุผลเองได้ การที่จะกล่าวได้ว่าบุคคลใดเกิดการเรียนรู้นั้นจะต้องประกอบไปด้วย 1) การรับรู้ข้อมูลหรือเกิดประสบการณ์ในเรื่องนั้นๆ 2) การไตร่ตรอง คือ การคิดวิเคราะห์สังเคราะห์ ให้เห็นเหตุและปัจจัย 3) เกิดการปรับเปลี่ยนพฤติกรรม ตลอดถึงนำข้อมูลไปใช้ประโยชน์

ดังนั้น การเรียนรู้จึงเป็นหัวใจหรือแกนกลางของกระบวนการปรับใช้วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา และเป็นกระบวนการสร้างสรรค์สถาบันของชุมชนให้เข้มแข็งและพึ่งตนเองได้ เนื่องจากการยกระดับความสามารถในการคิดและวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุ แสงหาทางเลือกในการแก้ไขปัญหา การตัดสินใจเลือกแนวทางในการแก้ไขปัญหา และการสรุปบทเรียนเพื่อยกระดับสติปัญญาให้สูงขึ้น ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในการวางแผนงาน การดำเนินงาน การรวมกลุ่มตามธรรมชาติ และการยกระดับเป็นเครือข่ายของประชาชน ที่จะทำให้การพัฒนาได้อย่างต่อเนื่องและอย่างยั่งยืน

1.2 ความหมายของกระบวนการเรียนรู้

เมื่อกล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ (Learning Process) มีนักวิชาการทั้งด้านการศึกษาและงานพัฒนา ได้อธิบายไว้หลากหลายมุมมองเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับคำว่า “กระบวนการเรียนรู้” ซึ่งจำเป็นต้องใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ในการวิจัยครั้งนี้ อาทิ ทิศนา ขัมมณี (2544, หน้า 1-2) และสิริลักษณ์ ยิ้มประสาทพร (2548, หน้า 12) เห็นสอดคล้องกันว่ากระบวนการเรียนรู้ เป็นการดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอนในการเรียนรู้โดยใช้วิธีการเรียนรู้รูปแบบต่าง ๆ เช่น การฟัง การอ่าน การโต้ตอบกับผู้อื่น การซักถาม การเขียน การสังเกต การจดจำ การเลียนแบบ การดูตัวอย่าง การลองทำ การคิด (เปรียบเทียบ วิเคราะห์ ไตร่ตรอง ฯลฯ) การลงมือทำ เป็นต้น กระบวนการเรียนรู้ไม่สามารถเกิดขึ้นลอย ๆ ได้ จำเป็นต้องมีสาระที่เรียนรู้ควบคู่ไปด้วยเสมอ กล่าวคือ เมื่อบุคคลนั้นใช้กระบวนการเรียนรู้หรือวิธีการเรียนรู้เพื่อที่จะเรียนรู้เรื่องราวต่าง ๆ แล้ว ผลที่ตามมา คือ ผู้เรียนอาจจะเข้าใจหรือไม่เข้าใจเรื่องนั้น ๆ ก็ได้ แต่สิ่งที่มักเกิดขึ้นควบคู่กันไปโดยที่ผู้เรียนอาจจะไม่รู้ตัว คือ กระบวนการหรือวิธีการในการเรียนรู้นั้นเอง นอกจากนี้ กระบวนการ

เรียนรู้ยังเป็นกระบวนการทางสังคม (Social process) เนื่องจากบุคคลต้องอยู่ในสังคมซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อตนเอง การปฏิสัมพันธ์ทางสังคม เช่น การแลกเปลี่ยนข้อมูลและมุมมองกับผู้อื่นจึงเป็นสิ่งจำเป็นและสามารถกระตุ้นการเรียนรู้และขยายขอบเขตของความรู้ด้วย (ทิตนา เขมมณี, 2544, หน้า 11) และกระบวนการเรียนรู้มีลักษณะเป็นพลวัต (dynamic) และเป็นกลไกสำหรับการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ การทำความเข้าใจและอธิบายการเปลี่ยนแปลงหรือความเคลื่อนไหวของชีวิตและชุมชนในชนบท จึงต้องหยิบยกเอากระบวนการเรียนรู้มาพิจารณา เพราะการเรียนรู้เป็นหัวใจหรือแกนกลางของความเคลื่อนไหวการศึกษาในวิถีชุมชน

ในประเด็นเดียวกัน วิมลลักษณ์ ชูชาติ(2540, หน้า 32) ได้ให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน แบ่งความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นได้เป็น 2 แบบ คือ ความสัมพันธ์แนวราบ เป็นความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างชาวบ้านและชุมชนในฐานะเท่าเทียมกัน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่เอื้อให้เกิดการเรียนรู้ ต่างจากการศึกษาที่จัดอยู่ในสถาบันการศึกษาทั่วไป ที่เน้นความสัมพันธ์แนวตั้ง ซึ่งแสดงออกถึงความไม่เท่าเทียมกัน ดังนั้น การเรียนรู้ที่ชาวบ้านและชุมชนเป็นผู้สร้างและเป็นเจ้าของกระบวนการ จึงประกอบด้วย 1) การวิเคราะห์-สังเคราะห์ปัญหาทั้งของตนเองและชุมชน รวมทั้งเชื่อมโยงสิ่งเหล่านี้เข้ากับสังคมไทยตลอดจนสังคมโลก 2) การแสวงหาทางออกที่เหมาะสมกับตนเองและชุมชนด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การประชุม สัมมนา การศึกษาดูงาน และการเรียนรู้ผ่านสื่อต่าง ๆ 3) การสร้างสรรค์กิจกรรมที่เป็นผลจากการตัดสินใจของตนเองและชุมชน ในส่วนของชุมชน กิจกรรมที่ทำขึ้นนี้อาจเรียกว่า กิจกรรมเครือข่าย เพราะเป็นตัวชักจูงและเชื่อมโยงคนเข้าด้วยกัน และ 4) การประเมินผลกิจกรรม และนำผลที่ได้ไปแก้ไขปรับปรุงกระบวนการทั้งหมด ซึ่งผลของกระบวนการเรียนรู้ที่มีต่อผู้เรียน ทำให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ พิจารณาได้จากการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมด้านความรู้ ความคิด ความรู้สึกและการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งหรือมากกว่าหรือทั้งหมด อย่างไรก็ตาม Etienne Wenger (n.d. อ้างอิงใน กิตติชัย ปัญญาวัน, 2548, หน้า 30) ได้มองแตกต่างว่า กระบวนการเรียนรู้ในลักษณะของการฝึกปฏิบัติว่า คือการแบ่งปันแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการเรียนรู้ ซึ่งต้องการที่จะยกระดับหรือจับเอาบางสิ่ง สำหรับการเข้าร่วมในการปฏิบัติ ซึ่งมีไม่ใช่เพียงการสร้างสืบจากรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่งเท่านั้น แต่เป็นการดำเนินไปเรื่อย ๆ มีความเป็นสังคม เป็นกระบวนการปฏิสัมพันธ์และปูพื้นฐานให้แก่ผู้มาเข้าร่วมใหม่โดยสมาชิก มีการปฏิสัมพันธ์และทำสิ่งต่าง ๆ ร่วมกัน มีการถกเถียงในการตีความสิ่งใหม่ ๆ และการเรียนรู้จากกันและกัน ในประเด็นเดียวกันนี้จากรายงานวิจัยเรื่องกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชน ของ ปาริชาติ วัลย์เสถียร (2549, หน้า 4-5) ได้ให้ทัศนะเพิ่มเติมว่า คำว่า "การเรียนรู้" (Learning) และ "กระบวนการเรียนรู้" (Learning Process) ถูกนำไปใช้ในฐานของคำที่มี

ความหมายแตกต่างกัน และในบางบริบทก็ถูกใช้แทนกันในฐานะของคำที่สื่อความหมายอย่างเดียวกัน โดยเป็นคำที่อธิบายถึง การปรับเปลี่ยนทัศนคติ แนวคิด และพฤติกรรมอันเนื่องมาจากการได้รับประสบการณ์ที่สมควร เป็นการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น ซึ่งมีขอบเขตครอบคลุมความหมาย 2 ประการ คือ การเรียนรู้ในความหมายของ “กระบวนการเรียนรู้” (Learning Process) ที่หมายถึง การดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอนหรือการใช้วิธีการต่าง ๆ ที่ช่วยให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ และการเรียนรู้ในความหมายของ “ผลการเรียนรู้” (Learning Outcome) ซึ่งได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจในสาระต่าง ๆ ความสามารถในการกระทำ การใช้ทักษะกระบวนการต่าง ๆ รวมทั้งความรู้ลึกหรือเจตคติอันเป็นผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้หรือการใช้วิธีการเรียนรู้ ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงการเรียนรู้ จึงไม่ใช่การให้ความหมายถึง การกระทำที่เป็นกิจวิญญูแสดงออกมาพิจารณาเดี่ยว ๆ เช่น การอ่าน การฟัง การสังเกต การคิด แต่การเรียนรู้เป็นกระบวนการ ซึ่งนักวิชาการหลายท่านใช้คำว่า กระบวนการเรียนรู้ หมายถึง การเรียนรู้และการปฏิบัติให้รู้ แทนคำว่า การเรียนรู้ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับคำเหล่านี้ คือ

ความรู้ (Knowledge) คือ ผลลัพธ์ของการเรียนรู้ โดยการเรียนรู้เป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่อง มีการลงมือและเปลี่ยนแปลงได้ ทั้งด้านบวกและด้านลบ คือ คนที่รู้แล้วอาจลดทอน จางลง หรือรู้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงกับสามารถถลาล้างความรู้เดิมหรือเปลี่ยนเป็นความรู้ชุดใหม่

การเรียนรู้ (Learning) คือ กระบวนการทางความคิดและการกระทำที่ทำให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ในเนื้อหาสาระของความรู้ และการปฏิบัติที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความคิดและพฤติกรรม จึงเป็นผลเนื่องมาจากประสบการณ์ที่บุคคลมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม หรือจากการฝึกหัด รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงปริมาณความรู้ของบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับการนึกคิด การวิเคราะห์ และการแก้ปัญหา โดยการเรียนรู้เรื่องใด ๆ คือ ความเข้าใจถึงความสัมพันธ์และการเชื่อมโยงกับสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกันเรื่องนั้น ๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ การกระทำที่มีกระบวนการทางความคิด ความรู้ เข้ามาเกี่ยวข้องพร้อมกับการปฏิบัติเพื่อให้เกิดข้อสรุปและมีเป้าหมายในการเรียนรู้

ผู้รู้ คือ ผู้ที่มีความรู้ ในทฤษฎีการเรียนรู้สมัยใหม่ ถือว่าความรู้มีอยู่ในทุกที่ ทุกคน แต่เราไม่อาจสรุปได้ว่า ทุกคนจะต้องรู้ทุกเรื่อง หรือมีบางคนที่ไม่รู้อะไรเลย บางครั้งเราอาจรีบด่วนสรุปว่า เป็นผู้ที่มีความรู้ ความสามารถและสติปัญญาในทุกเรื่อง แต่ในความจริงผู้รู้อาจจะรู้ในเรื่องที่เขาได้เรียนรู้และทำจากประสบการณ์ในชีวิตจริง เช่น นายแพทย์ที่มีความรู้ ความเข้าใจในเรื่อง

การผ่าตัดเป็นอย่างดี แต่อาจจะไม่เข้าใจวิถีชีวิตของผู้ป่วยก็ได้ ดังนั้น ผู้รู้จึงมีความสัมพันธ์กับความรู้และการเรียนรู้ที่แต่ละบุคคลได้รับหรือมีประสบการณ์ด้วยตนเอง

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า พื้นฐานการเรียนรู้ของชุมชน ส่วนหนึ่งมาจากการเรียนรู้ของปัจเจกบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต ประสบการณ์ และการสร้างชุดความรู้เพื่อจัดการแก้ไขปัญหาข้อขัดข้องอันเกี่ยวเนื่องกับชีวิต การงาน และความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชนมักเกิดขึ้นจากการทดลอง การแสวงหาคำตอบ การฝึกปฏิบัติจนเกิดความเข้าใจและสร้างระบบคิดของชุมชนขึ้นมา โดยก้าว่างของการเรียนรู้ นั้น เป็นกระบวนการที่มีทั้งการยอมรับ การปฏิเสธการประยุกต์ใช้ การเลิกใช้ และการสร้างใหม่ โดยเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับสภาพแวดล้อมในชุมชนและบริบทของชุมชน

1.3 กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

ในที่นี้จะกล่าวถึงความหมายของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ที่มีความสอดคล้องและแตกต่างของนักวิชาการ และผู้ทำงานด้านการพัฒนาชุมชน อาทิ วิมลลักษณ์ ชูชาติ(2540, หน้า 8) เห็นว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นกระบวนการที่ทำให้ชุมชนมีความสามารถในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของชุมชนแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ (1) กระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน ได้แก่ กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการเชื่อมโยงแหล่งความรู้ต่าง ๆ ภายในชุมชน (2) กระบวนการเรียนรู้ภายนอกชุมชน ได้แก่ กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการเชื่อมโยงแหล่งความรู้ต่าง ๆ ระหว่างชุมชน ในขณะที่ ชชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2533, หน้า 33) ได้แบ่งแนวทางการพัฒนาการเรียนรู้ของคนในชุมชนออกเป็น 2 ระดับ คือ

1. ระดับปัจเจกชน หมายถึง การให้การศึกษาแก่ประชาชนเพื่อให้มีความรอบรู้และทักษะในการใช้เหตุผลตัดสินใจในการดำรงชีวิต การมีความเชื่อและค่านิยมที่ยึดถือความเป็นไทย และการประหยัดเป็นพื้นฐาน ซึ่งรวมถึงการพัฒนาจิตสำนึกและกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องเพื่อปรับตัวให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในและนอกชุมชนและในขณะเดียวกันสามารถนำความรู้ไปประกอบอาชีพได้อย่างสอดคล้องกับวัฒนธรรมและศักยภาพทางด้านทรัพยากรธรรมชาติและการบริหารของชุมชน

2. ระดับกลุ่ม หมายถึง การกำหนดเงื่อนไขและเปิดโอกาสทางการเมืองการบริหารให้คนในชนบทสามารถรวมกลุ่มและพัฒนาอำนาจต่อรองของชุมชน เพื่อให้สามารถต้านทานการเอารัดเอาเปรียบจากกลุ่มพลังภายนอกได้ สามารถที่จะใช้ปรับปรุงดัดแปลงหรือควบคุมทรัพยากรและภาวะแวดล้อม เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน จะเห็นได้ว่าแนวทางการพัฒนาการเรียนรู้ของคนในชุมชน จึงต้องกระทำทั้งในระดับปัจเจกชน และในระดับกลุ่ม เพื่อปรับตัวให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ให้เกิดประโยชน์ต่อการปรับปรุงคุณภาพชีวิต

ของคนในชุมชน ในประเด็นเดียวกันนี้ เสรี พงศ์พิศ (2548 อ้างอิงใน พรวิไล เลิศวิชา, 2532, หน้า 7) ได้มองแตกต่างว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน คือ กระบวนการอันมีรากฐานอยู่ที่ประเพณี วัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต การเรียนรู้และการปฏิบัติมีเนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียว กระบวนการดังกล่าวเกิดจากท้องถิ่น ช่วยให้บุคคลและชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ องค์ประกอบที่สำคัญ คือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน การปฏิบัติตามอย่างของผู้รู้ การอบรมสั่งสอนในบริบทชุมชนวัฒนธรรมที่เป็นอยู่จริงได้ถูกปรับตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงตามความต้องการและสภาพท้องถิ่นที่ชาวชุมชนอยู่อาศัย ดังนั้น กระบวนการเรียนรู้ ในความหมายที่กล่าวมาเบื้องต้นนั้น เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์อย่างถาวร ซึ่งรวมทั้งกระบวนการเปลี่ยนแปลง 3 ประเภท คือ 1) การเปลี่ยนแปลงทางด้านความคิด 2) ความสนใจ 3) การตัดสินใจ เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมรอบตัว โดยกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพนั้น จะต้องมิพียงเพียงคอยแนะนำให้คำปรึกษา และกระบวนการเรียนรู้ยังไม่แยกจากชีวิตประจำวันของผู้เรียน เพื่อให้เกิดบูรณาการการเรียนรู้ทุกๆ ด้านของชีวิต ซึ่งสอดคล้องกับ จิวรุฒิ เสนาคำ (2540, หน้า 8) เห็นว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นสิ่งที่บุคคลเรียนรู้และผ่านการแลกเปลี่ยนกับคนอื่น เป็นการแลกเปลี่ยนการเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนและสาธารณะหรือการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างคนในชุมชนไม่ใช่เพียงการรับฟังข้อเสนอและข้อมูลเท่านั้น แต่ต้องเข้าใจทัศนคติต่อปัญหาที่คนอื่นเสนอ เพราะมีปัญหาบางปัญหาที่บุคคลไม่สามารถรู้ได้โดยลำพัง แต่จะรู้ได้เมื่อมีการเรียนรู้ร่วมกันกับคนอื่น จึงจำเป็นที่บุคคลต้องสร้างสำนึกร่วมต่อสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในชุมชน การเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนจึงเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนในชุมชนกำหนดหรือนิยามประเด็นปัญหาสาธารณะร่วมกัน

นอกจากแนวคิดที่กล่าวมาแล้ว เดวิด แมทธิวส์ (Mathews, 1999 อ้างอิงใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2546, หน้า 257) ได้กล่าวไว้ในลักษณะเดียวกันว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นสิ่งที่คนในชุมชนเรียนรู้และผ่านการแลกเปลี่ยนกับคนอื่น เช่น อะไรคือสิ่งที่มีคุณค่าต่อชุมชน ชุมชนมีเป้าหมายตรงกันหรือไม่ อะไรคือสิ่งที่ชุมชนคิดเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น กระบวนการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนระหว่างคนในชุมชนและสาธารณะ ทำให้คนในชุมชนเรียนรู้ในสิ่งที่ต้องการรู้ซึ่งไม่อาจรู้ได้โดยลำพัง จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เปิดโอกาสให้คนในชุมชนกำหนดหรือนิยามประเด็นปัญหาสาธารณะร่วมกัน การเรียนรู้ของชุมชนจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาชุมชน ในวิถีทางที่ทำให้ประชาชนรู้สึกเป็นเจ้าของชุมชน การสร้างความเป็นชุมชนจึงเป็นหน่วยเดียวกับการกระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนและแยกไม่ออกจากการสร้างจิตสำนึกสาธารณะ ดังนั้นชุมชนที่อุดมไปด้วยชีวิตสาธารณะที่มีสุขภาพดีหรือชุมชนที่มีประชาสังคมเข้มแข็ง คือ ชุมชนแห่ง

การเรียนรู้รู้นั้นเอง นอกจากนี้ พระมหาสุทิตย อบอุ่น (2548, หน้า 99 -105) ยังได้รวบรวมและอธิบายถึง กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนในสังคมไทยว่า การเรียนรู้ของชุมชนเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน และคนกับสิ่งแวดล้อมเป็นการเรียนรู้กับสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวเพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจและสามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงพื้นฐานการเรียนรู้ของชุมชน ส่วนหนึ่งมาจากการเรียนรู้ของปัจเจกบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับวิถีคิดและความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล โดยก้าวอย่างของการเรียนรู้ นั้น เป็นกระบวนการที่มีทั้งยอมรับ การปฏิเสธ การประยุกต์ใช้ การเลิกใช้ และการสร้างใหม่โดยเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับสภาพแวดล้อมในชุมชนและบริบทของสังคมที่เข้าสู่ชุมชน การเรียนรู้ของชุมชนนั้น เป็นการเรียนรู้ที่ไม่มีวันจบมีการเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขที่เกิดขึ้น และมีลักษณะร่วมกันอย่างน้อย 4 ประการ คือ

1. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นเรื่องของชีวิตและการทำงาน ชุมชนก็เหมือนชีวิตที่มีการเกิดขึ้น เรียนรู้ เผชิญปัญหา การจัดการตนเอง และสร้างปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น ชุมชนจะดำเนินวิถีของชุมชนไม่ได้ถ้าไม่เข้าใจในบริบทตนเองที่เป็นอยู่ ดังนั้นการเรียนรู้ของชุมชนจึงเป็นการเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและงานที่จะต้องมีการจัดการตนเองเพื่อให้กลุ่มหรือกิจกรรมต่าง ๆ ภายในชุมชนได้ประกอบกิจกรรมของตนตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้นและกำหนดจัดการตนเองได้ ชุมชนก็จะเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่สามารถสร้างชุดความรู้ของตนเองขึ้นมาประยุกต์ใช้กับการทำงานของวิถีชีวิตได้

2. การเรียนรู้จากปัญหาที่ชุมชนเผชิญอยู่ ล้วนเป็นปัจจัยที่ทำให้ชุมชนได้ต่อสู้และหาทางออกร่วมกัน ส่งผลให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้จากปัญหาที่ชุมชนเผชิญอยู่ ผลลัพธ์ของการแก้ไขปัญหา คือ การเรียนรู้ และการสร้างความรู้ใหม่ของชุมชน

3. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างกันทำให้ความเป็นชุมชนมีความใกล้ชิดสนิทสนม มีความคุ้นเคยกันนั้น มักจะมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้ ความคิด และการจัดการร่วมกัน ทำให้การเรียนรู้ของชุมชนนั้นเกี่ยวข้องกับการจัดการความรู้ที่เป็นการผสมผสานระหว่างความรู้ที่ชุมชนมีอยู่และความรู้จากภายนอกชุมชน โดยการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชนให้เข้ากับสถานการณ์ที่แปรเปลี่ยนรวมถึงการประเมินตนเองตลอดเวลาจะทำให้ชุมชนเกิดชุดความรู้ใหม่ อย่างไรก็ตามก็เป็นที่น่าสังเกตว่า ดังนั้น การผสมผสานและการจัดการความรู้ในมิติต่าง ๆ จะทำให้ชุมชนเกิดชุดความรู้ใหม่และสร้างวิถีแห่งการพึ่งพาตนเอง

4. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติจริง เกิดจากการลงมือทำมีการทดลองผลิตซ้ำ จนได้ความรู้และความเข้าใจจะช่วยให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และมีวิถีของชุมชน ซึ่ง

ถ้าไม่มีการลงมือปฏิบัติกันอย่างจริงจัง ชุมชนอาจจะไม่สามารถเผชิญกับปัญหาได้รวมทั้งขาดการสร้างชุดความรู้/ภูมิปัญญาของตนขึ้นมาใหม่จากแนวคิดเรื่องการเรียนรู้ อาจกล่าวได้ว่า การเรียนรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้ร่วมกันจากการปฏิบัติจริง ลงมือทำ มีการทดลองผลลัพท์ จนได้ความรู้และความเข้าใจช่วยให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และมีวิถีของชุมชน ซึ่งถ้าไม่มีการลงมือปฏิบัติกันอย่างจริงจัง ชุมชนอาจจะไม่สามารถเผชิญกับปัญหาได้ รวมทั้งขาดการสร้างชุดความรู้/ภูมิปัญญาของตนขึ้นมาใหม่ และการเรียนรู้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างกัน ใกล้ชิดสนิทสนม มีความคุ้นเคยกันมากขึ้น ได้มาซึ่งความรู้ ความคิด และการจัดการร่วมกัน ทำให้เกิดการจัดการความรู้ที่เป็นการผสมผสานระหว่างความรู้ที่ชุมชนมีอยู่และความรู้จากภายนอกชุมชน โดยการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชนให้เข้ากับสถานการณ์ที่แปรเปลี่ยน รวมถึงการประเมินตนเองตลอดเวลาทำให้ชุมชนเกิดชุดความรู้ใหม่ ดังนั้น การผสมผสานและการจัดการความรู้ในมิติต่าง ๆ จะทำให้ชุมชนเกิดชุดความรู้ใหม่และสร้างวิถีแห่งการพึ่งพาตนเอง

ทางด้าน วิมลลักษณ์ ชูชาติ (2540, หน้า 23) ยังได้เสนอต่อไปอีกว่า การที่ชุมชนเข้ามามีบทบาทในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต เพราะการจัดการศึกษาของชุมชนมิได้เกิดขึ้นลอยๆ เหมือนอย่างการศึกษาในระบบโรงเรียน แต่เป็นการศึกษาที่มีรากฐานมาจากชุมชน นอกจากนี้การจัดการศึกษาของชุมชนยังมีลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่ง คือ การถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์วางอยู่บนพื้นฐานทางวัฒนธรรมสังคมของชุมชน รูปแบบการเรียนรู้จึงเรียบง่ายเป็นธรรมชาติ และสอดคล้องกับแนวทางการดำรงชีวิตในชุมชน สามารถเรียนรู้ได้โดยตรง เร็วและกว้าง เป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง จึงตอบสนองความต้องการของผู้เรียนได้อย่างแท้จริงกระบวนการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์หรือการเรียนรู้ของชุมชนจึงไม่ได้มุ่งเฉพาะตัวความรู้หรือเทคนิค แต่รวมถึงแนวคิดศีลธรรมและจริยธรรม วิถีชีวิตของผู้รู้ ผู้นำและชุมชนด้วยซึ่งเรียกว่าการเรียนรู้แบบองค์รวม ไม่แยกเป็นส่วนๆ เหมือนอย่างการศึกษาในระบบโรงเรียน แต่เป็นการศึกษาที่มีรากฐานมาจากชุมชน ซึ่งรากฐานสำคัญของชุมชนที่เป็นองค์ประกอบของการเรียนรู้มี 3 อย่าง ได้แก่

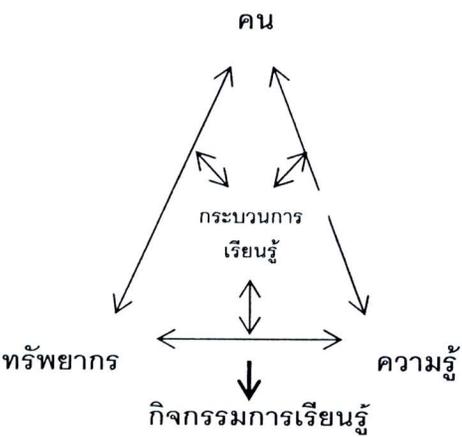
คน ประกอบด้วย ผู้รู้หรือนักปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชนหรือองค์กร และผู้ที่มีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้านในชุมชน

ความรู้ ประกอบด้วย ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน ความรู้ทางวิชาการหรือที่มาจากภายนอก และชุดความรู้หรือประสบการณ์ที่ชุมชนและองค์กรได้สะสมและพัฒนาขึ้น

ทรัพยากร ในที่นี้หมายถึง เงินทุน ที่ดิน ป่าไม้ แหล่งน้ำ พืช สัตว์ และผลผลิตของชุมชน

องค์ประกอบทั้งสามนี้ จะเป็นตัวกำหนดรูปแบบ กระบวนการ ตลอดจนเนื้อหาสาระ และกิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชน การศึกษาที่เกิดขึ้นจึงสอดคล้องกับวิถีชีวิต ใช้ประโยชน์ได้จริง

ภาพต่อไปนี้จะแสดงความสัมพันธ์ระหว่างคน ความรู้ และทรัพยากร ตลอดจน กิจกรรมการเรียนรู้ที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ดังกล่าว ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นและทำความเข้าใจ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนได้อย่างชัดเจนขึ้น ดังภาพ 1

ภาพ 1 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างคน ความรู้ และทรัพยากร

ที่มา : วิมลลักษณ์ ชูชาติ, 2540, หน้า 23

นอกจากการสร้างกระบวนการเรียนรู้แล้ว บทบาทที่ชุมชนต้องทำควบคู่กันไป คือการสนับสนุนและพัฒนากระบวนการเรียนรู้ให้เข้มแข็งและยั่งยืน อย่างไรก็ตาม บทบาทในการสร้างสนับสนุนและพัฒนาการเรียนรู้มีลักษณะเป็นกระบวนการ เกิดขึ้นพร้อมๆ กัน และมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันตลอดเวลา บทบาทของชุมชนในการสนับสนุนและพัฒนากระบวนการเรียนรู้ (วิมลลักษณ์ ชูชาติ, 2540, หน้า 25-28) พอจะสรุปได้ดังนี้

1. การสร้างและพัฒนาองค์กรชาวบ้านหรือองค์กรชุมชนโดยทั่วไปกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนเป็นผลมาจากการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ทรัพยากรธรรมชาติ เงินทุนและความรู้ระหว่างชาวบ้าน ความสัมพันธ์จากการแลกเปลี่ยนนี้อาจสะดุดหยุดลงได้ตลอดเวลา ซึ่งส่งผลให้การเรียนรู้ไม่ยั่งยืน ฉะนั้น ชุมชนจึงต้องเข้าไปมีบทบาทในการกระตุ้นและสนับสนุนให้ชาวบ้านมีความสามารถในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เงินทุนและความรู้ร่วมกัน การจัดการร่วมกันนี้คือจุดเริ่มต้นขององค์กรชุมชน

2. การสนับสนุนและพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้ การสนับสนุนและพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้ เป็นอีกบทบาทหนึ่งของชุมชนในการที่จะช่วยให้กระบวนการเรียนรู้เติบโตและก้าวหน้าอย่างมั่นคง การสนับสนุนและพัฒนานี้ ชุมชนโดยทั่วไปมักเริ่มต้นจากการสนับสนุนให้องค์กรชาวบ้านที่เกิดขึ้นแล้วในชุมชนได้มีโอกาสนำทรัพยากรธรรมชาติ เงินทุน และความรู้ของตนไปแลกเปลี่ยนกับองค์กรชาวบ้านและองค์กรอื่นๆ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดการจัดความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเหล่านี้บนพื้นฐานของการเรียนรู้ การพึ่งพาอาศัยและการจัดการร่วมกัน

3. การสร้างและพัฒนาสถาบันการเรียนรู้ของชุมชน เป็นการรักษาราชการชาวบ้าน กระบวนการและเครือข่ายการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่และสืบทอดไปสู่ลูกหลานคนรุ่นหลัง เป็นความพยายามที่จะพัฒนาองค์กรและเครือข่ายให้มีความมั่นคงและเข้มแข็ง มีการชักนำชาวบ้านเด็กและเยาวชนให้เข้ามาร่วมกิจกรรมเพื่อให้เกิดการเรียนรู้และถ่ายทอดประสบการณ์ที่มีอยู่ออกไปอย่างกว้างขวาง ซึ่งการเรียนรู้ได้ก่อให้เกิดกลุ่มหรือองค์กรชุมชนและเครือข่ายการเรียนรู้ที่ส่งผลต่อการจัดการทรัพยากรร่วมกัน และเป็นเงื่อนไขสำคัญในกระบวนการสำคัญในการฟื้นฟู พัฒนาและประยุกต์ภูมิปัญญาของท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและชุมชน

นอกจากนี้ พงษ์ เทียมศักดิ์ (2544, หน้า 76-77) ยังได้ให้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีของการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชุมชนไว้ 4 ประการ กล่าวคือ

1. ความรู้และระบบความรู้ ระบบความรู้ของชุมชนเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ และคนกับคน อันเป็นปรากฏการณ์ที่ออกมาในวิถีชีวิตด้านต่างๆ เช่น การทำนา การหาอาหาร การจักสาน การทอผ้า การเพาะพันธุ์และการใช้พืชสมุนไพร จะเห็นได้ว่า การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเป็นการเรียนรู้ที่มีอยู่ตลอดเวลา

2. การสั่งสมและการกระจายความรู้ ภูมิปัญญาเป็นการสั่งสมทั้งระบบคิดระบบความรู้ ระบบคุณค่าที่สืบทอดกัน เกิดจากการกระจายความรู้หลายรูปแบบด้วยกัน ได้แก่ การกระจายความรู้ภายในกลุ่มครอบครัวและเครือข่าย การกระจายความรู้ผ่านผู้นำ การบอกเล่าแบบปากต่อปากจากคนในหมู่บ้านเดียวกัน การรวมกลุ่มพูดคุย การอ่านเอกสารที่เขียนเป็นลายลักษณ์อักษร การถ่ายทอดจากศรัทธา ความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณี และการเรียนรู้ผ่านกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การทัศนศึกษา การรณรงค์ เป็นต้น

3. สถาบันสังคมซึ่งทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้และระบบความรู้ในชุมชนสถาบันทางสังคมซึ่งเป็นการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของบุคคล มีรูปแบบและมีจุดประสงค์ที่แน่นอนร่วมกัน ตัวอย่างของสถาบันทางสังคม ได้แก่ ครอบครัว วัด และกลุ่มปราชญ์ชุมชนซึ่งเป็นกลุ่มผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน ทั้งนี้ ครอบครัวเป็นสถาบันหนึ่งที่ถ่ายทอดความรู้และระบบความรู้แก่สมาชิก เนื่องจาก

ครอบครัวเป็นองค์กรทางสังคม ซึ่งมีหน้าที่ขัดเกลาทางสังคม อบรม และถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์และการปฏิบัติจริงในวิถีชีวิตอันเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิต วัดเป็นสถาบันที่ช่วยสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นในชุมชน เป็นศูนย์กลางของชุมชนในเชิงการเรียนรู้ เพราะวัดเป็นสถาบันทางศาสนาที่อบรมถ่ายทอดอุดมการณ์แห่งชีวิตให้กรอบและบรรทัดฐานความประพฤติและจริยธรรม ให้ความมั่นคงและความอบอุ่นทางจิตใจโดยผ่านพิธีกรรมอันเป็นการเรียนรู้แบบบูรณาการ ปรัชญาของชุมชน เป็นบุคคลที่มีความชำนาญหรือความสามารถเฉพาะทาง เช่น มีความเชี่ยวชาญในการรักษาโรคด้วยสมุนไพร เป็นต้น

4. การสร้างสรรค์และปรับปรุงความรู้และระบบความรู้ของชาวบ้าน เนื่องจากระบบความรู้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม ระบบความรู้จึงมีการเปลี่ยนแปลงและได้รับการปรับเปลี่ยนไปด้วย เช่น การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป จึงเกิดการผสมผสานการสร้างสรรค์และปรับปรุงภูมิปัญญาขึ้นมาใหม่ เป็นการรับแนวคิดและรูปแบบการจัดการเข้ามาผสมผสานตามบริบทของแต่ละท้องถิ่น โดยนำมาปรับใช้ให้เข้ากับสภาพสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนอันเป็นการบูรณาการให้เกิดการเรียนรู้

อย่างไรก็ตาม นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2535, หน้า 2-8 อ้างอิงใน อารมณ์ จันทน์สมวงศ์, 2541, หน้า 28) ได้ให้ทัศนะเพิ่มเติมเกี่ยวกับการศึกษา เรื่องกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนว่า ถ้ารู้เพียงว่า ชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้อย่างไร อาจไม่เพียงพอ แต่จำเป็นต้องศึกษาแนวคิดเบื้องหลังกระบวนการเรียนรู้เรื่องนั้น ๆ ด้วย เพราะมนุษย์มีแนวคิดอยู่เบื้องหลังการเรียนรู้เกี่ยวกับธรรมชาติเสมอ นั่นคือ แนวคิดที่ทำให้ความรู้ที่ได้จากการเรียนรู้ที่แตกต่างกันออกไป โดยมีการแยกประเภทหรือสร้างกลุ่ม (Category) ว่าสิ่งต่าง ๆ มีความสัมพันธ์กันอย่างไร อะไรที่เกี่ยวข้องกับตนเองหรือเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทางสังคมหรือศาสนา เป็นต้น แนวคิดดังกล่าวมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับระบบค่านิยม ซึ่งแนวคิดและค่านิยมนี้มาจากทัศนะในการมองโลก การศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้จะต้องเชื่อมโยงหรือสัมพันธ์กันเป็นระบบ ดังนั้น ในการหยิบบางประเด็นขึ้นมาศึกษาจึงต้องตระหนักว่าเป็นการศึกษาที่สามารถหยั่งลึกไปถึงระดับโลกทัศน์ของกลุ่มคนได้ด้วย นอกจากนี้ การเรียนรู้จะถูกใช้ในเงื่อนไขของสังคมเสมอ สิ่งที่เราเรียกว่า “กระบวนการทัศน์” เป็นตัวบังคับทิศทางมุมมองหรือการเห็นประโยชน์จากการเรียนรู้ ดังนั้น การศึกษาเรื่องกระบวนการเรียนรู้ จึงต้องศึกษาในบริบทของสังคม โดยเป็นการศึกษาถึงกระบวนการสั่งสมความรู้และกระบวนการถ่ายทอดความรู้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่ง แต่มีการสร้างสรรค์และปรับปรุงตลอดมา และคงจะมีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ โดยอาจจะมีการผสมกลมกลืนได้ การศึกษากระบวนการปรับเปลี่ยนของชาวบ้านนั้นจะสะท้อนให้เห็นถึงการคิดและการให้ความหมาย วิธีคิดที่เปลี่ยนไปมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตในชุมชน

อย่างไร รวมทั้งสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนหรือคนกลุ่มต่าง ๆ ในการปรับตัวหรือแก้ปัญหาด้วย

โดยสรุปอาจกล่าวได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน หมายถึง ลำดับขั้นตอนที่สมาชิกในชุมชนเข้ามารวมกลุ่มเพื่อแก้ปัญหาของชุมชนและหรือสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามให้แก่ชุมชน โดยร่วมกันคิดวิเคราะห์ แสวงหาทางเลือก ดำเนินการ และประเมิน ดังนั้น กระบวนการเรียนรู้ของคนในชุมชนจึงเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่จะทำให้สังคมมนุษย์สามารถดำรงอยู่ได้ การเรียนรู้เป็นเครื่องมือให้มนุษย์ปรับตัวเพื่อให้เข้ากับสภาพแวดล้อมได้ การเรียนรู้เป็นเครื่องมือให้มนุษย์อยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ การเรียนรู้ทำให้มนุษย์พัฒนาตนเองทั้งทางด้านสติปัญญาและทางด้านกายภาพ

1.4 ความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

เมื่อทำการศึกษาถึงความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่มีต่อการพัฒนาชุมชนและสังคม ซึ่ง อดุลย์ วังศรีคุณ (2543, หน้า 25-26) พบว่ากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมีความสำคัญ ดังนี้

1. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นหัวใจหรือแกนกลางของกระบวนการสำคัญ 3 กระบวนการที่เกี่ยวข้องกับวิถีชาวบ้านและชุมชนอื่นทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ กระบวนการดังกล่าวคือ 1) กระบวนการปรับใช้วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา 2) กระบวนการกลไกทางสังคม วัฒนธรรมและ 3) กระบวนการสร้างสรรค์สถาบันของชุมชน

2. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต ที่สามารถพัฒนาศักยภาพของคนให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ในสังคมยุคข้อมูลข่าวสาร ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็น (เสรีพงศ์พิศ และคณะ, 2538, หน้า 23 ; สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541, หน้า 107; อมรวิชัย นาคทรพรพ, 2541, หน้า 5)

3. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นหัวใจที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งเนื่องจากเป็นการยกระดับความสามารถในการคิดวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุ แสวงหาทางเลือกในการแก้ปัญหา การตัดสินใจเลือกทางเลือกในการแก้ปัญหาและสรุปบทเรียนเพื่อยกระดับสติปัญญาให้สูงขึ้น (สีลาภรณ์ นาคทรพรพ, 2539, หน้า 64-65; อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์, 2540, หน้า 23)

4. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ก่อเกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (ประเวศ วะสี, 2538, หน้า 38)

5. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นจุดเด่นของการพัฒนาชุมชนที่ประชาชนมีส่วนร่วม และมีบทบาทในการกำหนดแผนงาน โครงการและวิธีการดำเนินงาน ส่งเสริมให้เกิดการร่วม

กลุ่มตามธรรมชาติและสร้างเครือข่ายเกิดเป็นขบวนการประชาชน ซึ่งรวมตัวกันหาทางเลือกและทางออกในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเอง (เสรี พงศ์พิศ, 2538, หน้า 17)

นอกจากนี้ สีลาภรณ์ นาครทรรพ (2539, หน้า 61-64) ก็ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนไว้ ดังนี้

1. เป็นกระบวนการกลุ่ม ที่เกิดจากสมาชิกของครอบครัว และชุมชนได้ร่วมกันพูดคุย แลกเปลี่ยนความคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์ ตั้งคำถาม หาคำตอบ หาแนวทางและอื่น ๆ ในการพึ่งตนเองและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง กระบวนการที่สมาชิกของครอบครัวและชุมชนได้มาร่วมกันคิด และทำงานร่วมกันนี้เท่ากับเป็นการยอมรับความเท่าเทียมกันของสมาชิกที่มาร่วมกันเรียนรู้ด้วยกัน เป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน เป็นกระบวนการที่ทำให้เกิดพลังของสติปัญญาที่ได้จากการระดมสมอง ได้มีประสบการณ์ของการทดลองในการพึ่งตนเองและการพัฒนาของครอบครัวและชุมชนร่วมกัน

2. เป็นการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง เป็นเรื่องของความพยายามที่จะแก้ปัญหา และตอบสนองความต้องการในการพึ่งตนเองและในการพัฒนาของชีวิตจริง เป็นพลวัตรของการเรียนรู้จากการพูดคุย และเปลี่ยนความรู้ ความคิด ประสบการณ์ วิเคราะห์ปัญหา สาเหตุและหาแนวทางแก้ไขเมื่อได้ข้อตกลงแล้ว สมาชิกก็นำลงมือปฏิบัติร่วมกัน เพื่อหาทางแก้ไขให้ดียิ่งขึ้น กระบวนการคิด -ทำ -ทบทวนวิเคราะห์ -ทำ จึงหมุนวนไป ซึ่งจะส่งผลให้สมาชิกของครอบครัวและชุมชนได้ยกระดับความคิดและสังมภูมิปัญญาไว้

3. เป็นการเรียนรู้จากการแก้ไขปัญหาในชีวิตจริง (Problem oriented) และเป็นการเรียนรู้เพื่อหาความพยายามในการพึ่งตนเองและพัฒนาอย่างต่อเนื่องของครอบครัวและชุมชน ดังนั้น การเรียนรู้ของครอบครัวและชุมชนจึงมิได้มีความหมายเพียงการยกระดับความคิด สติปัญญาของสมาชิกให้สูงขึ้น แต่ยังรวมถึงการกล้าคิดริเริ่มและค้นคว้าหาวิธีที่จะเรียนรู้และดำเนินการเพื่อการพึ่งตนเอง และพัฒนาให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น การเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเองและการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จึงเป็นเรื่องของวิถีชีวิตของชาวบ้าน ของครอบครัว และของชุมชน อันจะทำให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจและเรียนรู้

4. เป็นการเรียนรู้และทำงานร่วมกันในลักษณะเป็นเครือข่าย ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในแนวนราบ (horizontal) มากกว่าในแนวตั้ง (vertical) การเชื่อมโยงระหว่างสมาชิกของครอบครัวและชุมชน เป็นการเรียนรู้จากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและประสบการณ์ซึ่งกันและกัน มีการช่วยเหลือ มีการติดต่อสื่อสารถึงกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน ทำให้สมาชิกที่สนใจร่วมกันมาทำงานภายใต้วัตถุประสงค์เดียวกัน เป็นลักษณะเครือข่ายการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกัน

และสีลาภรณ์ นาคทรพ ยังได้กล่าวถึงลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนไว้ในหนังสือการพัฒนาเครื่องชีวิตคุณภาพชีวิตและสังคม (2539, หน้า 254) โดยชี้ให้เห็นว่ากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมิใช่การเรียนรู้ของปัจเจกชนเท่านั้น หากแต่เป็นการเรียนรู้ร่วมกันหลาย ๆ คนที่ทำกิจกรรมร่วมกัน

ทางด้าน สนธยา พลศรี (2550, หน้า 157) เห็นว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมีความสำคัญต่อบุคคลชุมชนและการพัฒนาชุมชนหลายประการ เช่นกัน คือ

1. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นวิธีการแสวงหาความรู้ด้วยคนในชุมชนเอง ทำให้คนในชุมชนพัฒนาตนเอง สามารถเรียนรู้และเข้าใจในปรากฏการณ์ต่างๆ ของชุมชนและสังคมภายนอกซึ่งเปลี่ยนแปลงและเกิดขึ้นใหม่ ๆ อยู่เสมอ
2. ทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ of ชุมชน เพราะการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนเป็นการร่วมกันแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนในลักษณะของการวิเคราะห์และสังเคราะห์ความรู้ไปสู่การปฏิบัติ เป็นองค์ความรู้ใหม่ที่แท้จริงของชุมชน องค์ความรู้นี้เป็นพื้นฐานสำคัญในการดำรงชีวิตของคนในชุมชน การป้องกันแก้ไขปัญหาและการพัฒนาชุมชน
3. ทำให้เกิดศูนย์กลางของวัฒนธรรมชุมชน ปราชญ์ชาวบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งนำไปสู่การพึ่งตนเองของชุมชนและการพัฒนาชุมชน ด้วยกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมที่เหมาะสม
4. ช่วยสร้างความพร้อมในการดำรงชีวิตของคนในชุมชน เพราะการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนเป็นการเปิดโอกาสให้ทุกคนได้มีส่วนร่วมและรับผิดชอบการเรียนรู้ของตนเองโดยการปฏิบัติจริง การฝึกฝนทักษะในด้านต่างๆ ซึ่งสามารถนำไปใช้ได้ในชีวิตจริง
5. การเรียนรู้ของชุมชนมีลักษณะเป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต ซึ่งทำให้คนในชุมชนสามารถปรับตัวเองด้วยการพัฒนาศักยภาพของตนให้สามารถดำรงชีวิตร่วมกันในชุมชนได้อย่างเหมาะสม
6. ช่วยลดความไม่เสมอภาคของสังคมและลดความขัดแย้งทางสังคม เพราะเปิดโอกาสให้ทุกคนมีความเท่าเทียมกันในการมีส่วนร่วมในการเรียนรู้และการปฏิบัติจริง ทำให้ทุกคนมีความสุข มีความพึงพอใจในการดำรงชีวิตร่วมกันในชุมชน
7. ช่วยเสริมสร้างความเป็นประชาธิปไตยในชุมชน เพราะการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนเป็นการเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่ม ซึ่งสนับสนุนให้ผู้เรียนมีอิสรภาพ มีเสรีภาพ มีความเสมอภาคช่วยเหลือเกื้อกูลกันแบบภราดรภาพ คือเป็นพี่เป็นน้องกันยอมรับเหตุผลของกันและกันเป็นลักษณะของวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตย

8. สนับสนุนส่งเสริมการพัฒนาชุมชน เพราะการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนเปิดโอกาสให้ผู้เรียนมีโอกาสในการร่วมกันเรียนรู้ ร่วมกันสรุปทบทวน ร่วมกันค้นหาปัญหา ร่วมกันแสวงหาทางเลือกในการแก้ไขปัญหา ร่วมกันปฏิบัติเพื่อแก้ไขปัญหา ร่วมกันประเมินผล ร่วมกันทบทวนปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้น ร่วมกันรับผลที่เกิดขึ้นและร่วมกันขยายผลและเผยแพร่ผลการเรียนรู้ ซึ่งเป็นการสนับสนุนส่งเสริมกระบวนการพัฒนาชุมชนอย่างแท้จริง

9. ทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง เพราะการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน เป็นการพัฒนาความรู้ ทักษะ และเจตคติของผู้เรียน ซึ่งเป็นคนในชุมชนทำให้มีความรู้ความสามารถและเข้าร่วมในกระบวนการพัฒนาชุมชนอย่างเต็มที่

10. ทำให้ชุมชนเกิดการพัฒนายั่งยืน เพราะการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนทำให้เกิดกลุ่มองค์กรในชุมชนและขยายเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ ทั้งภายในชุมชนและกับชุมชนต่างๆ การเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนจะนำไปสู่การตระหนักและจิตสำนึกในความเป็นชุมชน การดำรงรักษาหรืออนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชุมชนทั้งสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น ซึ่งเป็นการสร้างความยั่งยืนให้แก่ชุมชนนั่นเอง

โดยสรุปจากความหมาย ความสำคัญของการเรียนรู้ และกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ที่ได้กล่าวมาข้างต้นสามารถสรุปสาระสำคัญได้ 3 ประเด็นใหญ่ คือ

1. ด้านการเรียนรู้ การเรียนรู้ มีลักษณะเรียนรู้ตลอดชีวิต โดยมี การ - เรียนรู้เพื่อทำ-เรียนรู้เพื่อเป็น-และเรียนรู้เพื่ออยู่ร่วมกัน และมีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1) เรียนรู้เพื่อตัวเอง 2) เรียนรู้เพื่อสิ่งนอกตัวที่สัมพันธ์กับตัวเองทั้งใกล้และไกล 3) เรียนรู้เพื่อปฏิสัมพันธ์กับสิ่งนอกตัว

2. ด้านการปฏิบัติ นำความรู้มาสู่วิธีปฏิบัติ ผ่านช่องทางต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรม ประเพณี ค่านิยมตัวบุคคล วัฒนธรรมท้องถิ่น วิถีชีวิต มีการเรียนรู้และการปฏิบัติเป็นเนื้อเดียวกัน และมีกระบวนการแลกเปลี่ยนกับผู้อื่นที่มีมุมมองแตกต่างกันออกไป

3. การนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง กระบวนการเรียนรู้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องและค่อนข้างถาวรในเรื่องของความรู้ ทักษะ และเจตคติ

1.5 องค์ประกอบกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

ซึ่งสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (ม.ป.ป., หน้า 41) และวิมลลักษณ์ ชูชาติ (2540, หน้า 23) กล่าวว่ารากฐานสำคัญของชุมชนที่เป็นองค์ประกอบของการเรียนรู้ของชุมชน มี 3 ประการคือ

1. คน ประกอบด้วย ผู้รู้หรือปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชนหรือองค์กรและผู้มีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้านในชุมชน

2. ความรู้ ประกอบด้วย ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านความรู้ทางวิชาการหรือที่มาจากภายนอก และชุดความรู้หรือประสบการณ์ที่ชุมชนและองค์กรได้สะสมและพัฒนาขึ้น

3. ทรัพยากร ในที่นี้หมายถึง ทรัพยากรวัตถุ เช่น เงินทุน ที่ดิน ป่าไม้ แหล่งน้ำ พืช สัตว์และผลผลิตของชุมชน

นอกจากนี้ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (ม.ป.ป., หน้า 69-72) ยังได้กล่าวเพิ่มเติมถึง องค์ประกอบหรือกลไกที่ส่งผลต่อการเรียนรู้ของชุมชน ดังนี้

1. เครือข่ายและองค์กรชาวบ้าน การจัดการศึกษาเพื่อการเรียนรู้ของชุมชนจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้การส่งเสริมและสนับสนุนเครือข่ายแลองค์กรชาวบ้าน เครือข่ายเป็นเครื่องมือสำคัญในการเชื่อมส่วนต่าง ๆ เข้าหากัน ส่วนองค์กรชาวบ้าน เป็นเครื่องมือในการจัดการทั้งในด้านการผลิตทรัพยากรธรรมชาติ เงินทุน และการเรียนรู้ของชุมชน เครือข่าย และองค์กรชาวบ้านจึงมีบทบาทเสริมและสนับสนุนซึ่งกันและกันในกระบวนการเรียนรู้

2. ระบบข้อมูลและสารสนเทศ การเรียนรู้ของชุมชนจำเป็นต้องอาศัยข้อมูล ข่าวสาร และความรู้ ในระยะแรกการเรียนรู้อาจใช้ข้อมูลข่าวสารและความรู้ในชุมชน เมื่อกระบวนการเรียนรู้เข้มแข็งและกว้างขวางขึ้น ข้อมูลข่าวสารและความรู้จากภายนอกก็เป็นสิ่งจำเป็น

3. สถาบันการเรียนรู้ของชุมชน หมายถึง กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่มีความมั่นคงต่อเนื่อง อันเป็นปัจจัยที่นำไปสู่การเรียนรู้ของชุมชน

ในส่วนของ สีลาภรณ์ นาครทรรพ (2539, หน้า 225) ได้อธิบายเกี่ยวกับองค์ประกอบกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ว่าประกอบด้วย

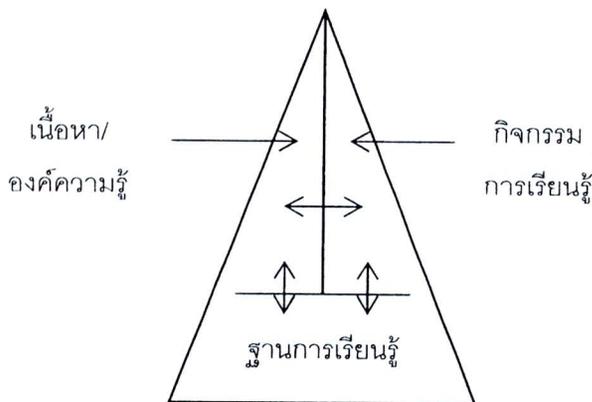
1. ฐานการเรียนรู้ หมายถึง แหล่งการเรียนรู้ของชุมชนที่มีอยู่รอบตัวทั้งในครอบครัว ชุมชนหมู่บ้าน และต่างชุมชน ในธรรมชาติเช่นเดียวกับผู้ให้การเรียนรู้มีมากมายทั้งพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย พี่ป้า น้าอา เพื่อน พระหรือนักบวชหรือผู้นำศาสนา ครู ช่าง พ่อค้า หมอพื้นบ้าน แม้กระทั่งต้นไม้ สัตว์ป่า สัตว์เลี้ยง เป็นต้น รวมทั้งเครือข่ายและองค์กรชาวบ้าน ตลอดจนสถาบันการเรียนรู้ของชุมชน และทรัพยากรอื่นๆ

2. เนื้อหา / องค์ความรู้ เนื้อหาความรู้ของการเรียนรู้ของชุมชน จะกำหนดจากความต้องการและความจำเป็นของชุมชนเป็นหลักและเป็นเนื้อหาในเชิงปฏิบัติมากกว่าทฤษฎี คือเป็นรูปธรรมมากกว่านามธรรม เพราะหวังผลในการนำไปใช้ในวิถีชีวิตจริงด้านต่าง ๆ ซึ่งหากพิจารณาโดยผิวเผินแล้ว อาจคิดว่าการเรียนรู้ของชุมชนไม่มีเนื้อหา แต่ในความเป็นจริงแล้ว กลับครอบคลุมเนื้อหาวิชาต่าง ๆ ไว้อย่างครบถ้วน เพียงแต่เนื้อหาเหล่านี้มิได้แยกออกมาเป็นรายวิชา หากแต่สอดแทรกอยู่ในการดำรงชีวิตจริงแต่ละด้าน เช่น วิชาเศรษฐศาสตร์เรียนรู้จากการผลิตการบริโภค

และแลกเปลี่ยนผลผลิตฯ วิชา รัฐศาสตร์เรียนรู้จากการปกครองภายในชุมชน วิชา จิตวิทยาเรียนรู้จากการติดต่อสัมพันธ์และอยู่อาศัย ทำงานร่วมกัน วิชา นิเวศวิทยาเรียนรู้จากการทำนาทำสวน เรียนรู้จากธรรมชาติ เทคโนโลยี เรียนรู้จากการแสวงหาทางแก้ไขปัญหาอุปสรรคในการดำรงชีวิต เป็นต้น

3. กิจกรรมการเรียนรู้มีหลากหลายวิธี ทั้งการสอน การสังเกต การอ่าน การฟัง การถาม การทดลองทำ การเลียนแบบ การคิดไตร่ตรอง การแลกเปลี่ยนฯ กิจกรรมการเรียนรู้ทั้งหลายเหล่านี้มีความยืดหยุ่นเหมาะสมกับเนื้อหาที่ไม่เหมือนกัน ความถนัดที่ไม่เท่ากันของผู้เรียนผู้สอนแต่ละคน

จากองค์ประกอบของการเรียนรู้ของชุมชนทั้ง 3 ประการนี้ ผู้วิจัยได้สรุปและอธิบายความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันขององค์ประกอบดังกล่าว ดังภาพ 2

ภาพ 2 แสดงองค์ประกอบของการเรียนรู้ชุมชน

ตอนที่ 2 แนวคิดเครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน

2.1 แนวคิดเครือข่ายทางสังคม

สังคม (Social) เป็นหน่วยที่ประกอบไปด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์กันด้วยกระบวนการสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ด้วยการกระทำตามบทบาทและหน้าที่ ดังนั้นเพื่อตอบคำถามปรากฏการณ์ทางสังคมว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร การศึกษาสังคมจึงควรเน้นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างกันทางสังคม (Social Interaction) ของมนุษย์ โดยมีการโต้ตอบและแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคลและกลุ่มบุคคล ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้ จะกล่าวถึงแนวคิดเครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายการเรียนรู้ เพื่อใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์ครั้งนี้

แนวคิดเครือข่ายสังคม (social network) เป็นแนวคิดหนึ่งของทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structuralism) ที่ศาสตร์ทางสังคมวิทยา ใช้ในการอธิบายโครงสร้างของสังคม (Social

structures) ในฐานะเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ภายในระบบสังคม ซึ่งปัจเจกชนหรือองค์กรเป็นเจ้าของ ผ่านการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงความสัมพันธ์ (Relational data) นักทฤษฎีเครือข่ายให้ความสนใจต่อความเชื่อมโยงระหว่างบุคคล ว่าเป็นการกระทำที่รวมตัวกันอยู่ในความสัมพันธ์ระดับบุคคลขึ้นไปและโครงสร้างที่เป็นรูปธรรม พื้นฐานของการเชื่อมโยงของโครงสร้างทางสังคม อยู่ที่ปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มคนสามารถเข้าถึงทรัพยากรทางด้านคุณค่า ทั้งทรัพย์สิน อำนาจ ข้อมูลต่างกัน อันส่งผลให้ระบบโครงสร้างต่างๆ มีลำดับชั้น การมองภาพเครือข่ายจึงเป็นการช่วยให้มองเห็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก แสดงด้วยจุด (Point) ต่าง ๆ และสัมพันธ์ระหว่างบุคคล แสดงด้วยเส้น (Line) โดยมีความสัมพันธ์โยงใยกันเป็นเครือข่าย (Kites) ระหว่างจุดเหล่านี้กับจุด ๆ หนึ่งที่เป็นศูนย์กลาง (Egocentric) จุดศูนย์กลางเปรียบเสมือนบุคคลที่มีตำแหน่งตรงกลางและจุดตำแหน่งต่าง ๆ เป็นตัวแทนของบุคคลรายรอบทั้งหลายที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ด้วย (Periphery) ส่วนเส้นโยงใยในเครือข่าย (Kites) หมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมที่บุคคลมีต่อกันและกัน จนเกิดเป็นความผูกพันระหว่างบุคคล (Ties) และเนื่องจากบุคคลในเครือข่ายจะต้องมีการพบปะกับบุคคลอื่นในเครือข่าย และภายนอกเครือข่ายในระดับความถี่หนึ่ง จึงเกิดเป็นความเกี่ยวพันกัน (Connectedness) และโดยทั่วไปแล้ว ความผูกพันระหว่างบุคคล (Ties) มีทั้งมีทิศทางและไม่มีทิศทาง มักมีลักษณะไม่เท่าเทียมกัน (Asymmetrically reciprocal) ขึ้นอยู่กับเนื้อหา (Content) และความเข้มข้น (Intensity) ของความผูกพันนั้น ๆ (อัจฉรา บุราคม, 2550, หน้า 17)

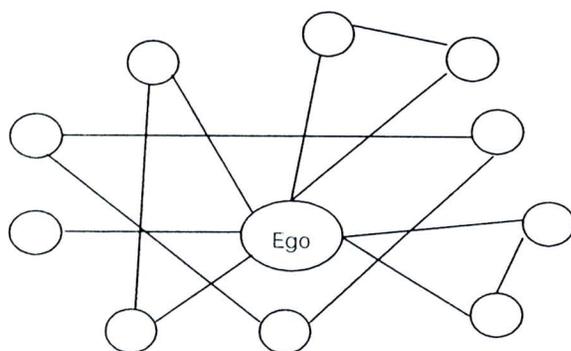
ในประเด็นเดียวกันนี้ พระมหาสุทิตย์ อาภากรโ (อบอูน)(2547, หน้า 6) เห็นว่า "เครือข่ายทางสังคม" (social network) เป็นความสัมพันธ์ในสังคมมนุษย์ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล ปัจเจกบุคคลกับกลุ่ม กลุ่มกับกลุ่มและกลุ่มกับเครือข่ายโดยเป็นการอธิบายถึงพฤติกรรมและความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ เช่น กิจกรรม การสื่อสาร ความร่วมมือ การพึ่งพาอาศัย การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ฯลฯ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่มีโครงสร้างและรูปแบบที่หลากหลาย โดยเครือข่ายทางสังคมของมนุษย์นั้น มีการกระจายตัวไปตามหน่วยย่อยหรือปัจเจกบุคคลในสังคม มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และแปรเปลี่ยนเช่นเดียวกับสรรพสิ่ง ซึ่งสามารถมองเห็นได้ทั้งในมิติแห่งความสัมพันธ์ที่ปัจเจกบุคคลเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่าย และเครือข่ายมีความสัมพันธ์กับแบบแผนหรือเส้นทางของปัจเจกบุคคลและกลุ่มคน โดยเป็นกระบวนการที่มีความเกี่ยวข้องกับกิจกรรม การปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน และความสัมพันธ์อันใกล้ชิด ทางด้าน ประเวศ วะสี (2541, หน้า 21) ได้กล่าวถึงเครือข่ายทางสังคมที่มีการขยายตัวออกไปว่า เครือข่ายทางสังคมจะคล้ายเครือข่ายในสมอง โดยโครงสร้างทางสังคมนั้นจะทำให้เกิดการเรียนรู้ในระดับที่สูงเพื่อการมีชีวิตรอด และโครงสร้างทาง

สังคมจะมีวิวัฒนาการไปเหมือนโครงสร้างทางสมองมากขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรมของสังคม จากสังคมใช้อำนาจไปเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ และการที่เกิดสังคมแห่งการเรียนรู้ได้นั้น โครงสร้างทางสังคมต้องปรับเปลี่ยนจากโครงสร้างในแนวดิ่ง ไปเป็นเครือข่ายสังคม ที่มีการโยงใยความสัมพันธ์ในทุกทิศ และสรุปว่า เครือข่ายทางสังคม คือ สังคมแห่งกัลยาณมิตรหรือเครือข่ายสังคมแห่งการเรียนรู้ (learning social networks) โดยเครือข่ายสังคมจะต้องมีการขยายแนวคิด กระบวนการออกไปจึงสามารถปรับตัวให้อยู่ในดุลยภาพได้

ส่วน สุวิทย์ วิบุลย์ประเสริฐ (2540, หน้า 11) ให้ความหมายแตกต่างกันว่า เครือข่ายเป็นเครื่องมือทางสังคมในรูปแบบของประชาสังคมที่ผู้คนในสังคมเห็นวิกฤตการณ์หรือสภาพปัญหาในสังคมที่สลัดข้อขัดแย้งการแก้ไข มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มารวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือองค์การ (civic group/organization) ไม่ว่าจะป็นภาครัฐ ภาคธุรกิจเอกชน หรือภาคสังคม (ประชาชน) ในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกัน (partnership) เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาหรือกระทำการบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์ ทั้งนี้ ด้วยความรัก ความสมานฉันท์ ความเอื้ออาทรต่อกัน ภายใต้ระบบการจัดการ โดยมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายและประชาคมที่รวมกลุ่มขององค์การอิสระ สาธารณะประโยชน์ ปัจเจกชนและสาธารณะชนเข้าด้วยกัน โดยในเครือข่ายประชาสังคมนั้น กระบวนการเชื่อมประสาน การถ่ายทอดความคิดเห็น ทศนคติ และประสบการณ์ทางการเมืองจะช่วยยกระดับจิตสำนึกของปัจเจกบุคคลจากการเป็นฝ่ายถูกกระทำมาเป็นฝ่ายกระทำต่อสังคม ในขณะที่ มิทเชลล์ (Mitchell, 1979 อ้างอิงใน พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2533, หน้า 346) กล่าวว่า เครือข่ายสังคมเปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ใช้ศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ องค์การทางสังคม และโครงสร้างทางสังคม รวมทั้งลักษณะความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าว สามารถนำมาใช้อธิบายเกี่ยวกับพฤติกรรมต่าง ๆ ของบุคคลเหล่านี้ได้

ทั้งนี้ การมองเครือข่ายในลักษณะที่เป็นรูปธรรมนั้น (ทิพย์วัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2533, หน้า 347) ได้เปรียบเสมือนรูปภาพของจุดต่าง ๆ ที่มีเส้นหลาย ๆ เส้น โยงไปมาระหว่างจุดต่าง ๆ นี้กับจุด ๆ จุดหนึ่ง ซึ่งเป็นศูนย์กลาง จุดศูนย์กลางเปรียบเสมือนบุคคลคนหนึ่งและจุดต่าง ๆ เป็นตัวแทนของบุคคลอื่น ๆ รอบ ๆ ข้างที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ด้วย เส้นโยงหลาย ๆ เส้นนั้นหมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมหลาย ๆ ความสัมพันธ์ที่บุคคลหรือกลุ่มบุคคลมีต่อกันและกัน ซึ่งพื้นฐานความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญ คือ การติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคล และมีองค์ประกอบอื่นด้วย เช่น การปฏิสัมพันธ์ การแลกเปลี่ยนข่าวสาร ข้อมูล เครื่องใช้ไม้สอย อาหาร การบริการระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคล ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกันและกันของบุคคลต่างๆ ที่อยู่ใน

เครือข่ายสังคมนั้นเป็นความสัมพันธ์ในทุก ๆ ด้านที่บุคคลทั้งหมดในเครือข่ายสังคมที่มีต่อกัน เช่น ในด้านของระบบเศรษฐกิจ การแต่งงาน เครือญาติ การเมือง สุขภาพอนามัย ฯลฯ ส่วนพฤติกรรมที่แสดงออก ได้แก่ การไปมาหาสู่เยี่ยมเยียน การปรึกษาหารือกัน การช่วยเหลือกันและกัน เป็นต้น ดังภาพ 3

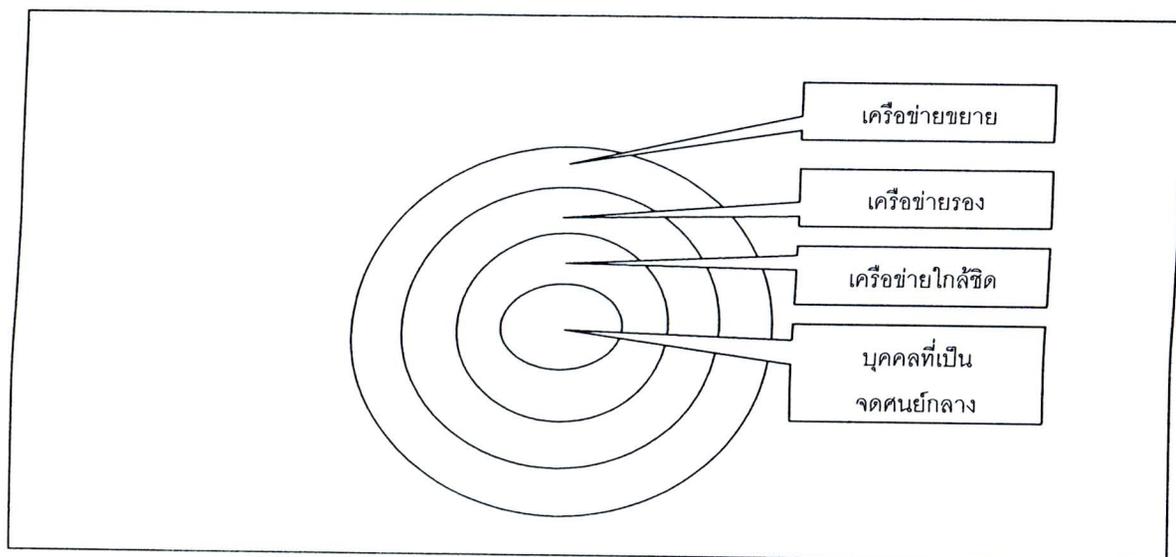

Ego : (egocentric) บุคคลที่เป็นศูนย์กลาง

ภาพ 3 แสดงเครือข่ายทางสังคมหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ที่บุคคลมีต่อกันและกัน

ที่มา: พิมพัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2533, หน้า 347

การศึกษาเครือข่ายสังคมในแนวความคิดของ เจไรไม โบเซแวง (Jeremy Boissevain, 1974 อ้างอิงใน พิมพัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2533, หน้า 355-356) กล่าวว่า ต้องเริ่มจากตัวบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก่อน แล้วค่อย ๆ ขยายไปตามความสัมพันธ์ที่บุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางมีความสัมพันธ์หรือมีโยงใยอยู่กับบุคคลอื่นๆ ซึ่งทำให้ต้องกำหนดลงไปว่าจะศึกษาบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก่อน และมีขอบเขตมากน้อยเพียงใด พร้อมตั้งข้อสังเกตประเภทของบุคคลหรือกลุ่มคนซึ่งบุคคลมีความสัมพันธ์ด้วย โดยอาศัยระยะห่างทางสังคม และแบ่งเครือข่ายบุคคลประกอบด้วยปริมณฑลที่สำคัญ 3 ปริมณฑล คือ ปริมณฑลแรกประกอบด้วย บุคคลต่าง ๆ ที่ใกล้ชิดกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากที่สุด อันได้แก่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง ซึ่งเรียกว่า เครือข่ายใกล้ชิด ปริมณฑลที่สอง ได้แก่ เครือข่ายรอง ซึ่งประกอบด้วย บุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางรู้จักคุ้นเคยน้อยกว่ากลุ่มแรก ปริมณฑลที่สามได้แก่ กลุ่มบุคคลซึ่งมีความสัมพันธ์ด้วยโดยผ่านเครือข่ายใกล้ชิดอีกทีหนึ่ง เรียกว่า เครือข่ายขยาย ดังภาพ 4

ภาพ 4 แสดงกรอบแนวคิดของโบเซเวง ซึ่งอาศัยระยะห่างทางสังคมเป็นเกณฑ์ในการแบ่งปริมาณทลของเครือข่ายบุคคล

ที่มา: พิมพ์วัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2533, หน้า 356

ที่ผ่านมาเราได้กล่าวถึง เครือข่ายว่าเป็นความสัมพันธ์ที่โยงใยแล้ว แต่สิ่งที่มีความสำคัญต่อเครือข่าย คือ ข้อมูลและการสื่อสารระหว่างกันนับตั้งแต่ การสื่อสารระหว่างปัจเจกบุคคลกับปัจเจกบุคคล กลุ่มกับกลุ่ม และระหว่างเครือข่ายกับเครือข่าย รวมทั้งระบบความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ โดยกระบวนการสื่อสารนั้นจะช่วยให้สมาชิกในเครือข่ายเกิดการรับรู้ เกิดการยอมรับในกระบวนการทำงานและช่วยรักษาสัมพันธ์ภาพที่ดีต่อกัน ความสัมพันธ์ที่เกิดจากการติดต่อสื่อสารที่ต่อเนื่องเช่นนี้ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของเครือข่ายก็อยู่ในภาวะที่เสื่อมถอย ดังนั้น การพัฒนาระบบเครือข่ายจะต้องยึดหลักการของความสัมพันธ์และการสื่อสารระหว่างกันโดยมีกิจกรรมและข้อมูลเพื่อให้เกิดความเคลื่อนไหวของเครือข่ายนั้น ๆ

นอกจากนี้ ปาริชาติ สถาปิตานนท์ และชัยวัฒน์ ธีระพันธ์ (2546, หน้า 7) กล่าวเพิ่มเติมถึงองค์ประกอบที่สำคัญต่อการเสริมสร้างเครือข่าย คือ การถ่ายทอดความรู้ ทักษะ การสื่อสาร การบริหารข้อมูล ข่าวสาร และปฏิสัมพันธ์ เพื่อนำไปสู่การตีความหมายหรือการสร้าง ความหมายร่วม และสุดท้าย คือ การเห็นและเข้าใจในเป้าหมายร่วม โดยที่ $N = \text{Network}$ เป็นเรื่องเกี่ยวกับการที่สมาชิกทุกฝ่ายเห็นและเข้าใจเป้าหมายร่วมกัน ทั้งเป้าหมายในระยะสั้น ระยะยาว และเป้าหมายเฉพาะหน้า ในขณะที่เครือข่ายจะมีกลไกการจัดการระบบข้อมูลข่าวสาร เพื่อถ่ายทอดความรู้ หรือทักษะต่าง ๆ ตลอดจนแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน โดยที่แต่ละบุคคล หรือ

กลุ่มบุคคลจะมีการรับรู้ และตีความหมายของข้อมูลข่าวสารที่แตกต่างกันไป และภายในเครือข่ายนั้นจะต้องประกอบด้วยสมาชิกที่หลากหลาย ที่มีวัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกัน มีชีวิตชีวาหรือการแลกเปลี่ยนเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา มีการสื่อนไหลของข้อมูลข่าวสารที่สื่อถึงกัน มีพื้นที่รูปธรรมในการทำงาน มีชุมทาง (hub) มีโหนด (node) หรือ “หรือศูนย์ประสานงานย่อย” ที่หลากหลายและกระจายอยู่ในพื้นที่ต่างๆ และที่สำคัญมีผู้จัดการเครือข่ายในการติดต่อประสานงานระหว่างกัน โดยมีการเชื่อมโยงเครือข่ายทั้งในระดับชุมทางและโหนดย่อยในพื้นที่ เพื่อให้เครือข่ายนั้นมีกิจกรรมและความเคลื่อนไหวตลอดเวลา ซึ่งในบางครั้งกิจกรรมย่อยในระดับโหนด/ ศูนย์ประสานก็มีความหมาย และสามารถสร้างเป็นพลังของเครือข่ายได้

นอกจากนี้ อนันต์ มลารัตน์ (2551, หน้า 39) ได้สรุปผลจากการสัมมนาองค์ความรู้และการจัดการเครือข่ายตามโครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข กล่าวถึงองค์ประกอบที่สำคัญของเครือข่ายไว้ 4 ประการ คือ

1. การมีกิจกรรมร่วมกันของสมาชิก กิจกรรมเป็นสิ่งสำคัญ ที่จะช่วยให้สมาชิกทั้งในและนอกเครือข่าย มีโอกาสในการพบปะหรือและมีการเรียนรู้ร่วมกัน การมีกิจกรรมต่อกัน เช่น การร่วมแสดงความคิดเห็น การทำงานร่วมกัน และการติดตามประเมินผล จะช่วยให้เครือข่ายนั้นมีความต่อเนื่อง ที่สำคัญ คือ เป็นการผลักดันให้ภารกิจ/กิจกรรมนั้นบรรลุความสำเร็จ
2. การสื่อสารเพื่อสร้างความรู้ ความหมายและโลกทัศน์ร่วมกัน ได้แก่ การที่เครือข่ายมีการติดต่อสื่อสารภายในเครือข่าย เพื่อสร้างความรู้ ความรู้เข้าใจในทิศทางและความหมายร่วมของเครือข่ายที่ช่วยให้เกิดกระบวนการกำหนดเป้าหมายที่ชัดเจน เช่น เครือข่ายสิ่งแวดล้อมร่วมกันสร้างความรู้ความเข้าใจเพื่อให้เกิดการกำหนดมาตรฐานในการจัดการสิ่งแวดล้อมในประเทศ เป็นต้น โดยการสื่อสารที่สร้างความหมายร่วมกันนั้น จะนำไปสู่การขยายแนวคิดอุดมการณ์ของเครือข่ายให้กว้างขวางออกไป
3. ความเท่าเทียมของฝ่ายต่าง ๆ ได้แก่ บุคคลและกลุ่มบุคคลที่เข้ามาร่วมกันเป็นเครือข่าย จะต้องยึดหลักการทำงานบนความเท่าเทียมของทุกฝ่าย โดยการให้โอกาสในการเรียนรู้ การสร้างพื้นที่ทางสังคมให้เกิดความภูมิใจในสิ่งที่ทำร่วมกัน และพยายามหลีกเลี่ยงการครอบงำจากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ซึ่งจะมีผลให้เครือข่ายนั้นมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด
4. การให้ผลประโยชน์ต่างตอบแทน ได้แก่ การแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการทำงานร่วมกัน โดยการให้ผลประโยชน์ต่างตอบแทนนั้น อาจมิได้หมายถึงการให้เงิน หรือ ทุนเท่านั้น แต่หมายถึง ความร่วมมือและความเอื้ออาทรต่อกัน และในบางครั้งอาจปรับเปลี่ยนการให้

รางวัลและผลตอบแทนเป็นความรู้สึกพึงพอใจที่ได้เป็นส่วนหนึ่งของสังคม ที่มีการพบปะเสวนากัน ภายใต้วามสัมพันธ์ของความเป็นพี่น้องและการพึ่งพาอาศัย

ส่วนแนวทางในการจัดการเครือข่ายให้ประสบความสำเร็จ คือ จะต้องเกิดขึ้นนับตั้งแต่ปัจเจกบุคคลเริ่มมีการติดต่อสื่อสารเพื่อที่จะคบค้าสมาคมกับบุคคลอื่นหรือกลุ่มและเครือข่ายอื่น ๆ ซึ่งแนวคิดนั้นเป็นไปเพื่อที่จะพัฒนาศักยภาพของตนเองโดยคาดหวังถึงยุทธศาสตร์ความเป็นเครือข่ายในการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาระบบการเรียนรู้ โดยแนวทางดังกล่าว เป็นหลักการเบื้องต้นที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของบุคคลผู้ที่ได้เห็นสถานการณ์นั้น ด้วยพลังกลุ่มและเครือข่าย ในที่นี้จะกล่าวถึงหลักการที่สำคัญของการจัดการเครือข่าย โดยมุ่งเน้นกระบวนการจัดการตัวเองของเครือข่าย ประกอบด้วย

1. จุดมุ่งหมายร่วม การทำงานเครือข่ายจะเกิดประสิทธิภาพสูง หากทุกฝ่ายสามารถกำหนดจุดหมายร่วมกันได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจุดหมายที่ทุกฝ่ายเห็นและต้องการให้เกิดขึ้น

2. บุคคล ในการทำงานของเครือข่ายนั้น บุคคลในเครือข่ายจะต้องมีจิตสำนึกมีส่วนร่วม มีความถนัดในงานที่ทำ และมีส่วนร่วมในกระบวนการทำงาน รวมทั้งได้รับผลประโยชน์จากความ เป็นสมาชิกในเครือข่าย

3. การเชื่อมโยง การทำงานของเครือข่ายจำเป็นต้องมียุทธศาสตร์ในการเชื่อมโยงที่เหมาะสมโดยอาจเชื่อมต่อกันผ่านการทำกิจกรรมต่าง ๆ การเชื่อมต่อโดยมีศูนย์ประสานงานและการเชื่อมต่อโดยเทคโนโลยี

4. การสร้างความรู้สึกร่วม หลังจากการเข้าร่วมเป็นเครือข่ายแล้วทุกฝ่ายจะต้องมีความรู้สึกร่วมกับกระบวนการทำงานของเครือข่าย เพื่อให้เกิดพลังในการผลักดันเป้าหมาย

5. การพัฒนาระบบที่โปร่งใส ตรวจสอบได้ ระบบการทำงานของเครือข่ายจะต้องสามารถและพัฒนาให้เกิดระบบการบริหารจัดการที่โปร่งใสและตรวจสอบได้จากทุกฝ่าย ซึ่งจะเป็นการสร้างความรู้สึกที่ดีต่อทุกฝ่ายและผู้ที่จะเข้ามาร่วมเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่าย

6. การจัดการระบบข้อมูลข่าวสารระบบการติดต่อสื่อสารและสารสนเทศเป็นสิ่งที่มีความสำคัญยิ่งต่อความยั่งยืนของเครือข่าย เพราะจะช่วยให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และทราบถึงกิจกรรมความเคลื่อนไหวของเครือข่าย

กล่าวโดยสรุป เครือข่ายทางสังคม ถือว่าเป็นความสัมพันธ์ของบุคคล กลุ่ม องค์กร ชุมชน มีรูปแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์และการแลกเปลี่ยนทรัพยากรซึ่งกันและกัน ผ่านกระบวนการและกิจกรรมทางสังคม เช่น ข้อมูลข่าวสาร การบริการและคำแนะนำ การสนับสนุนทางสังคม ซึ่งการวิจัยครั้งนี้ ไม่อาจจะละเลยเครือข่ายทางสังคมของชุมชนได้ เพราะ

ธรรมชาติของชุมชนจะอยู่ในสภาพแวดล้อมเดียวกันเผชิญกับปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน ซึ่งทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนการร่วมมือทั้งระหว่างบุคคล เครือญาติและชุมชนภายในและภายนอกชุมชน เพื่อนำไปสู่การดำเนินการร่วมกัน

2.2 เครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน

การที่บุคคลหรือชุมชนจะปรับเปลี่ยนพฤติกรรมได้นั้นต้องอาศัยการเรียนรู้ของคนในชุมชนต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นการรับรู้เรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับสิ่งนั้นจำนวนมากพอและสามารถรวบรวมสิ่งที่ได้รับรู้ทั้งหมดเข้ามาเป็นระเบียบระบบ ทำให้เกิดความเข้าใจต่อสิ่งนั้นอย่างถ่องแท้ เกิดการหยั่งเห็นในการแก้ปัญหา และมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทั้งความรู้ ความเข้าใจ การเรียนรู้จึงเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยต่างๆ มากมาย เช่นความพร้อมของบุคคล ความแตกต่างระหว่างบุคคล การฝึกหัด การเสริมแรง การจูงใจ สิ่งเร้าและการตอบสนอง เป็นต้น

ซึ่งในความเห็นของนักวิชาการทางด้านการพัฒนา เช่น อเนก นาคนบุตร (2536, หน้า 45) เห็นว่า รูปแบบเครือข่ายการเรียนรู้ในชนบทนั้นไม่ควรมีหลักเกณฑ์ตายตัว การบอกหรือกำหนดให้ผู้อื่นทำแต่อย่างเดียวไม่อาจบรรลุวัตถุประสงค์ได้ หน่วยงานไม่ควรเป็นผู้รู้แต่ควรส่งเสริมให้ชุมชนมีการสร้างขึ้นกฎเกณฑ์ต่าง ๆ หากจะมีก็ให้เขาศึกษาจากการทำงานเอาเองเพราะไม่มีใครสามารถออกแบบเครือข่ายการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ของชุมชนได้ สิ่งสำคัญเครือข่ายต้องอาศัยชุมชนเป็นพื้นฐานในการเรียนรู้ ประชาชนต้องเรียนรู้จากกันและกันจากความรู้ที่ได้จากที่อื่นแล้วขยายความรู้ให้ผู้อื่นทราบด้วยจะช่วยให้เกิดการศึกษที่หลากหลายสอดคล้องกับความต้องการของบุคคล ในประเด็นนี้ อภิชัย พันธเสน (ม.ป.ป. อ้างอิงใน ภาสกร เชมณะศิริ, 2539, หน้า 12) กล่าวว่า รูปแบบการเรียนรู้ที่เป็นเครือข่ายเป็นวิธีการจำเป็นและเร่งด่วนมากวิธีหนึ่ง ในการให้การศึกษาเพื่อปรับปรุงคุณภาพของคน เช่นเดียวกับ เจือจันทร์ จงสถิตย์อยู่ (2533, หน้า 24-28) กล่าวถึงเครือข่ายการเรียนรู้ว่า ทำให้ระบบเชื่อมโยงการศึกษาในชุมชนได้รวดเร็วขึ้น แต่ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานที่จะให้การศึกษาแก่ประชาชนทุกคนอย่างต่อเนื่องและตลอดชีวิต โดยไม่จำกัดเพศ วัย อายุ และในการสร้างเครือข่ายจะต้องยึดหลักประชาชนเป็นศูนย์กลาง โครงสร้างเครือข่ายที่เป็นลักษณะแนวตั้งและแนวนอนประกอบด้วยการผลิตผลงานให้ถึงประชาชนส่วนใหญ่

ส่วนทางด้าน ประเวศ วะสี (2536, หน้า 24) ได้เสนอแนวคิดการระดมสรรพกำลังเพื่อการเรียนรู้ ว่าในชุมชนมี ทรัพยากรเพื่อการเรียนรู้มีมากมาย ได้แก่ ครอบครัว ชุมชน สถาบัน การศึกษาต่างๆ วัด กระทรวงต่างๆ ของทางราชการ ทั้งหมดล้วนเป็นทรัพยากรเพื่อการเรียนรู้ทั้งสิ้น การมองทรัพยากรเพื่อการเรียนรู้จึงไม่ใช่มองเฉพาะกระทรวงศึกษาธิการ ทบวง มหาวิทยาลัย แต่จะรวมงานในกระทรวงเกษตร กระทรวงสาธารณสุข และกระทรวงมหาดไทยด้วยทั้งหมดชี้ถึง ทรัพยากรเพื่อการเรียนรู้ ทุกจุดทุกสถาบันในสังคมมีมิติของการเรียนรู้ทั้งนั้น อันนี้สำคัญมากหาก

สามารถปลูกความสำนึกของทุกคนที่เกี่ยวข้องในสถาบันในสังคมทุกสถาบัน ให้มีมิติของการศึกษา ตลอดเวลาจะเป็นการวางพื้นฐานของคนไทยในสังคมและเป็นการเตรียมการระดมสรรพกำลังไปสู่ การเรียนรู้ทั้งหมดสอดคล้องกับ วิชัย ตันศิริ (2536, หน้า 10) ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ปัจจุบันเครือข่าย การเรียนรู้ในระดับหมู่บ้านและยึดพื้นฐานของภูมิปัญญาชาวบ้านกับแม่ข่ายของแหล่งข้อมูลจาก หน่วยราชการเช่นกันและนอกจากนั้นยังมีความพยายามจะเชื่อมโยงเหล่านี้ อาจเดินตามแนวของ กิจกรรมเฉพาะตัวหรือความสนใจร่วมกันของผู้ให้และผู้รับ เช่น เครือข่ายของไร่นาสวนผสม เป็นต้น จึงเป็นภาระกิจหน้าที่ของนักวางแผน และกำหนดนโยบายที่จะส่งเสริมให้เกิดเครือข่ายขึ้นทั่ว ประเทศ และหาทางประสานการเชื่อมโยงเครือข่ายเหล่านี้ โดยสรุปเครือข่ายการเรียนรู้จะเป็นวิธี การศึกษาตลอดชีวิตแบบหนึ่งที่มีประสิทธิภาพ การจะพัฒนารูปแบบให้มีผลสำเร็จและมี ประสิทธิภาพมากขึ้นจะต้องตระหนักถึงศักยภาพของสถาบันบางสังคมทั้งหลายและจะต้องกระตุ้น ให้สถาบันเหล่านั้นได้แสดงบทบาททางการศึกษาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมหลักของเขาโดยมี กิจกรรมทางสังคมเรื่องใดก็ควรส่งเสริมให้ประชาชนเข้าใจในเรื่องนั้น เป็นต้น หากทำได้ดังนี้จะเกิด ระบบการศึกษาตลอดชีวิตที่แท้จริง

ทางด้าน เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543, หน้า 36-43) ได้เสนอว่าเครือข่ายในการ เรียนรู้ หมายถึง ชุมชน องค์กร หน่วยงานหรือสถาบันใดๆ ได้ตกลงร่วมกันที่จะประสานเชื่อมโยง แลกเปลี่ยนประสบการณ์ ถ่ายทอดความรู้ ภายใต้วัตถุประสงค์หรือข้อตกลงอย่างใดอย่างหนึ่ง ร่วมกันอย่างเป็นระบบ โดยมีจุดหมายที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้เพื่อประโยชน์ของชุมชน องค์กร หน่วยงานหรือสถาบันนั้นๆ และกล่าวถึงองค์ประกอบที่สำคัญของเครือข่ายว่ามีองค์ประกอบที่ สำคัญ 7 ประการ คือ

1. การรับรู้มุมมองร่วมกัน (common perception) หมายถึง การที่สมาชิกที่เข้ามาอยู่ ในเครือข่าย ต้องมีความรู้สึกนึกคิดและการรับรู้ร่วมกันถึงเหตุผลการเข้าร่วมเป็นเครือข่าย อาทิ มีความเข้าใจในปัญหา มีสำนึกในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน และมีความต้องการความช่วยเหลือใน ลักษณะที่คล้ายคลึงกัน เป็นต้น ซึ่งจะส่งผลให้สมาชิกเครือข่ายเกิดความรู้สึกผูกพันในการดำเนิน กิจกรรมบางอย่างเพื่อแก้ปัญหาความเดือดร้อนที่เกิดขึ้น

2. การมีวิสัยทัศน์ร่วมกัน (common vision) หมายถึง การมองเห็นจุดมุ่งหมายใน อนาคตร่วมกันระหว่างสมาชิกในกลุ่ม การรับรู้เข้าใจถึงทิศทางเดียวกัน และการมีเป้าหมายที่จะ ดำเนินไปด้วยกัน จะช่วยทำให้ขบวนการเคลื่อนไหวของเครือข่ายมีพลัง เกิดเอกภาพ และช่วย บรรเทาความขัดแย้งอันเกิดจากมุมมองที่แตกต่างลงไป

3. การมีผลประโยชน์และความสนใจร่วมกัน (mutual interests / benefits) หมายถึง การที่สมาชิกแต่ละคนมาร่วมกันเพื่อประสานผลประโยชน์และความต้องการซึ่งผลประโยชน์และความต้องการนั้นจะไม่สามารถบรรลุผลสำเร็จได้หากสมาชิกต่างคนต่างอยู่ ดังนั้น จึงมีการรวมตัวกันบนฐานของผลประโยชน์ร่วมที่มากเพียงพอจะดึงดูดให้รวมเป็นเครือข่าย

4. การมีส่วนร่วมของสมาชิกเครือข่ายอย่างกว้างขวาง (all Stakeholders participation) การมีส่วนร่วมของสมาชิกมีความสำคัญต่อการพัฒนาความเข้มแข็งของเครือข่าย เพราะกระบวนการมีส่วนร่วมเป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการร่วมรับรู้ ร่วมตัดสินใจ และร่วมลงมือกระทำอย่างแข็งขัน ดังนั้น สมาชิกในเครือข่าย จึงควรเสริมสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะของความเท่าเทียมและในฐานะหุ้นส่วนของเครือข่าย และควรสานต่อความสัมพันธ์ในแนวราบ

5. กระบวนการเสริมสร้างซึ่งกันและกัน (complementary relationship) หมายถึง การที่สมาชิกในเครือข่ายต่างก็ต้องเสริมกระบวนการทำงานของกันและกัน โดยที่ใช้จุดแข็งของฝ่ายหนึ่ง ไปช่วยเหลืออีกฝ่ายหนึ่งที่มีจุดอ่อน ซึ่งจะทำให้เกิดการประสานผลประโยชน์ร่วมกัน การเสริมสร้างต่อกันนั้น เกิดขึ้นจากการรวมตัวเป็นเครือข่ายซึ่งมีผลดีมากกว่าการไม่รวมเป็นเครือข่าย

6. การพึ่งพิงร่วมกัน (interdependence) คือ การเติมเต็มในส่วนที่ขาดของแต่ละฝ่ายเนื่องจากทุกฝ่ายต่างก็มีข้อจำกัดในกระบวนการทำงานและมีความรู้ ประสบการณ์ที่แตกต่าง ดังนั้น จึงมีการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างสมาชิกในเครือข่าย

7. การปฏิสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยน (interaction) หมายถึง การที่สมาชิกในเครือข่ายมีการทำกิจกรรมร่วมกันเพื่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก และผลการปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก และผลการปฏิสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนระหว่างกันนั้นก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระหว่างกันนั้น ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเครือข่ายตามด้วย

ในขณะที่ วิชัย ต้นศิริ (2536, หน้า 13-14) เห็นเพิ่มเติมว่าหัวใจสำคัญของเครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชน คือการประสานสัมพันธ์อย่างมีพลวัตขององค์ประกอบหรือหน่วยต่างๆที่มีอยู่ภายในเครือข่ายการเรียนรู้ ซึ่งมีหลักการที่สำคัญคือ

1. การกระตุ้นความคิด ความใฝ่แสวงหาความรู้ จิตสำนึกในการพัฒนาชุมชน/ท้องถิ่นและการมีส่วนร่วมในการพัฒนา ทั้งนี้เพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการพัฒนาทางเลือกที่เหมาะสมสำหรับการแก้ไขปัญหาของตัวเองและชุมชน

2. การถ่ายทอด แลกเปลี่ยน และกระจายความรู้ทั้งในส่วนของวิทยาการสากลและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อสนับสนุนการสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆโดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับชุมชนและเพื่อ

สนับสนุนการเรียนรู้ทั้งของบุคคลและชุมชนเกี่ยวกับความรู้ดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาตลอดจนการปรับใช้วิทยาการสากลให้เหมาะสมกับการแก้ปัญหาและพัฒนาชุมชน

3. การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารที่มีอยู่ภายในเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อให้ทุกฝ่ายได้อาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน สามารถทราบถึงความเคลื่อนไหวของกันและกัน

4. การระดมและประสานการใช้ทรัพยากรบุคคล วัสดุอุปกรณ์ อาคารสถานที่ งบประมาณเพื่อให้หน่วยต่างๆ สามารถใช้ทรัพยากรเหล่านี้ร่วมกันเพื่อการพัฒนาชุมชน/ท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพและลดความซ้ำซ้อนและสูญเปล่าให้มากที่สุด

ทั้งนี้ การจัดเครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชนนั้น ยังต้องคำนึงถึงความสามารถในการจัดการตนเองของเครือข่าย และการจัดการเครือข่ายในระดับชุมชน/หมู่บ้านและเครือข่ายขนาดเล็กที่เรียกว่า การจัดการเครือข่ายโดยชุมชน ซึ่งการจัดการเครือข่ายโดยชุมชนมีกระบวนการจัดการไม่แตกต่างจากหลักการจัดการเครือข่ายโดยทั่วไป แต่มีข้อที่น่าสนใจ คือ การจัดการเครือข่ายในระดับชุมชนนั้น จะต้องคำนึงถึงศักยภาพของชุมชน และขนาดของเครือข่ายทั้งในด้านพื้นที่และประเด็นกิจกรรมที่เกิดขึ้น วิธีการหนึ่งที่ใช้ในการจัดการเครือข่ายในระดับชุมชน คือ การจัดการพื้นที่อย่างเป็นรูปธรรม โดยมีการโยกโยกกระบวนการพัฒนาเชิงพื้นที่และประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนมาเป็นยุทธศาสตร์ในการเสริมสร้างความสัมพันธ์และการจัดการเครือข่าย ซึ่งมีหลักการและวิธีการดังนี้ 1) การจัดการที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของกระบวนการเรียนรู้ของคนในชุมชน 2) การจัดการที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชน และ 3) การจัดการที่เหมาะสมกับบริบทและสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในระดับชุมชน โดยมีข้อที่ควรพิจารณาเกี่ยวกับขั้นตอนและวิธีการต่าง ๆ ดังนี้

1. การศึกษาชุมชนและสภาพการณ์ภายในชุมชน เป็นการศึกษาถึงข้อมูลในด้านต่าง ๆ ของชุมชนทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชุมชน โดยเป็นการศึกษาถึงบริบทและสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นภายในชุมชน ซึ่งการศึกษาชุมชนดังกล่าว จะทำให้เห็นแนวทางในการวิเคราะห์ชุมชนอย่างเป็นระบบ และจะนำไปสู่การส่งเสริมการจัดการเครือข่ายภายในชุมชนที่มีประสิทธิภาพ โดยการศึกษาชุมชนนั้น มุ่งการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วมที่ชาวบ้านกับฝ่ายต่าง ๆ ร่วมกันดำเนินการ

2. การค้นหาผู้นำกลุ่มที่สำคัญ เมื่อศึกษาสภาพการณ์ของชุมชนแล้ว การค้นหาว่าใครเป็นผู้นำตามธรรมชาติหรือผู้ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือจากนั้นจึงเข้าไปปรึกษาหารือและหาแนวทางทำงานร่วมกัน วิธีการค้นหาผู้นำที่สำคัญนี้ มีความจำเป็นต่อการเสริมสร้างการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายในระดับชุมชน เพราะในสังคมไทยนั้นการให้การยอมรับนับถือกับผู้นำในชุมชน เช่น พระสงฆ์ ผู้สูงอายุ จะมีความสำคัญต่อการเสริมสร้างการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายซึ่งหลายเครือข่าย

เกิดจากการที่ผู้นำในชุมชนได้ส่งเสริมให้ชาวบ้านเกิดการรวมตัว ดังนั้น การค้นหาผู้นำที่สำคัญในระดับชุมชน จึงเป็นเทคนิคและวิธีการอย่างหนึ่งในการจัดการเครือข่ายในระดับชุมชน

3. การเสริมสร้างความตระหนักในการรวมกลุ่มและเครือข่าย เป็นขั้นตอนที่สร้างความสนใจในการรวมกลุ่มและร่วมทำกิจกรรมที่เกิดขึ้นกับชุมชน กล่าวคือ เป็นวิธีการเพื่อให้ชุมชนเกิดความสนใจและเห็นความสำคัญของการรวมกลุ่มเพื่อการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยการสร้างความตระหนักต่อสถานการณ์และปัญหาที่เกิดขึ้น พร้อมทั้งนำเสนอข้อมูลทางเลือกในการจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้น ซึ่งการสร้างความตระหนักในการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายนั้น จะต้องดำเนินการอย่างรอบคอบ โดยเน้นการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนในทุกกระบวนการ

4. การพัฒนากิจกรรมและระดับความสัมพันธ์ การจัดกิจกรรมเพื่อยกระดับความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ เพราะจะนำไปสู่การจัดการเครือข่ายและการแก้ไขปัญหาภายในชุมชน โดยกิจกรรมที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน และแนวทางการพัฒนาสังคมในภาพรวม ซึ่งการพัฒนากิจกรรมเพื่อเสริมสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน ควรมีลักษณะที่เรียบง่าย ชาวบ้านสามารถเข้าถึงได้ด้วยพิธีกรรม ความเชื่อ หรือการกระทำที่บ่งบอกว่า สิ่งนั้น เป็นสิ่งที่จะก่อให้เกิดความสุขและความเจริญของชุมชน

5. การพัฒนาระบบข้อมูลข่าวสาร การจัดการเครือข่ายโดยชุมชนนั้นจะต้องมีการจัดระบบข้อมูลภายในชุมชนและเครือข่าย เพื่อให้เกิดการรับรู้กิจกรรมที่เกิดขึ้นร่วมกัน ในขณะเดียวกันก็เสริมสร้างการระบบติดต่อสื่อสารระหว่างสมาชิกในเครือข่าย การพัฒนาระบบข้อมูลข่าวสารนั้น สามารถกระทำได้โดยวิธีการที่ไม่ซับซ้อน เช่น การทำฐานข้อมูลหมู่บ้าน การทำหอกระจายข่าว การทำรายการทรัพยากรของชุมชน เป็นต้น

6. การส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ของเครือข่าย สิ่งที่เกิดขึ้นหลังจากเครือข่ายมีความเป็นปึกแผ่นแล้ว ชุมชนและเครือข่ายจะต้องมีกระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้ระหว่างชุมชนและเครือข่าย เพื่อให้เกิดการพัฒนาที่ต่อเนื่อง โดยกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนนั้น ควรมุ่งเน้นการเรียนรู้ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชุมชน และสภาพการณ์แวดล้อมของชุมชน รวมทั้งการจัดการกับการเรียนรู้สิ่งใหม่ที่เข้าสู่ชุมชน เป็นต้น

7. การสรุปบทเรียนและการขยายกระบวนการเครือข่าย การสรุปบทเรียนของเครือข่ายในระดับชุมชนเป็นสิ่งจำเป็นต่อการพัฒนาเครือข่ายและการพัฒนาชุมชนในระยะยาว เพราะจะช่วยให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ และสร้างความรู้ใหม่ที่ได้จากการสรุปบทเรียนนั้นๆ ซึ่งการสรุปบทเรียนจะมีความสำคัญยิ่งขึ้นเมื่อชุมชนได้นำบทเรียนนั้นไปประยุกต์ใช้กับสถานการณ์ที่

เกิดขึ้นในชุมชน และกระบวนการดังกล่าว จะกลายเป็นการขยายผลการทำงานของเครือข่ายและ การพัฒนาชุมชนที่กว้างขวางออกไป

กล่าวโดยสรุป จากความหมายของเครือข่ายทางสังคมและเครือข่ายการเรียนรู้ใน ชุมชน จะเห็นได้ว่า เครือข่ายนั้น ได้ถูกนำมาอธิบายในมิติของความสัมพันธ์และปรากฏการณ์ทาง สังคมมนุษย์มากกว่าการอธิบายในมิติของความสัมพันธ์และความเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งในเชิง ชีววิทยา ตามทัศนะของวิทยาศาสตร์กระบวนการทัศน์ใหม่ โดยเป็นการกล่าวถึงความร่วมมือระหว่าง ปัจเจกบุคคล กลุ่ม องค์กรที่มีกิจกรรมคล้ายคลึงกันและขยายผลการทำงานหรือแนวคิดไปสู่กลุ่ม องค์กรอื่น ๆ เพื่อเสริมสร้างพลังในการแก้ปัญหาและการเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ โดยผ่านระบบการ สื่อสารที่ทำให้สมาชิกในเครือข่ายมีโอกาสในการรับรู้ และเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน นอกจากนี้ยังได้พยายามอธิบายถึง คุณค่าแห่งความสัมพันธ์ ความเท่าเทียม ความร่วมมือ การ ต่อสู้ขัดแย้ง และการเชื่อมโยงที่เป็นทั้งแนวคิด หลักการ เครื่องมือ และวิธีการปฏิบัติ ที่จะนำไปสู่การ บรรลุเป้าหมายร่วมกันของทุกฝ่ายในชุมชน

ตอนที่ 3 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชน และวัฒนธรรมชุมชน

การทำความเข้าใจเกี่ยวกับบริบทของ คำว่า “ชุมชน” นั้น มีความจำเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากต้องใช้ในการวิเคราะห์เพื่อเชื่อมปรากฏการณ์ต่าง ๆ ดังนั้น จึงต้องอาศัยมุมมอง ที่ หลากหลายของบรรดานักคิด นักวิชาการด้านต่าง ๆ เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาปรากฏการณ์ และนำมาประมวลเป็นความรู้ความเข้าใจในการศึกษาวิจัยครั้งนี้

3.1 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชน

แนวความคิดเกี่ยวกับชุมชน จึงถือได้ว่าเป็นแนวความคิดหนึ่งที่มีการถกเถียงกันเป็น อย่างมากในแวดวงวิชาการที่ผ่านมา เนื่องจากในปัจจุบันวิธีคิดในทางสังคมศาสตร์เริ่มปฏิเสธ ความหมายแบบตายตัวและไม่เปลี่ยนแปลง และหันมาตั้งคำถามว่าความหมายนั้นมีการคิดขึ้นมา อย่างไร เพราะสิ่งต่าง ๆ ไม่ได้มีความหมายในตัวเอง แต่มีมนุษย์เป็นผู้กำหนดความหมาย สร้าง กฎเกณฑ์และค่านิยมสำหรับปฏิบัติต่อสิ่งนั้นขึ้น ซึ่งมีผลต่อความรู้สึกนึกคิดพฤติกรรมและชีวิตทาง สังคม (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2539, หน้า 40) ซึ่งในระยะแรก ๆ ความคิดและความหมายเกี่ยวกับ ชุมชนจะอยู่ภายใต้วาทกรรม(Discourse) ของรัฐเป็นหลัก กล่าวคือ การให้ความหมายจะเกิดขึ้นใน บริบทของการพัฒนาให้มีความทันสมัย (Modernization) ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แห่งชาติ ชุมชนจะถูกแยกย่อยออกเป็นหน่วยทางการปกครองขนาดเล็กที่ง่ายต่อการควบคุมและ แทรกแซง ชุมชนถูกมองว่าเป็นพื้นที่ล้าหลัง ด้อยพัฒนา รัฐจึงต้องเข้าไปเปลี่ยนแปลงปรับปรุง โอบอุ้ม ช่วยเหลือ ภาพของชุมชนจึงหมายถึงหมู่บ้านที่มีอาณาเขตที่แน่นอนตายตัว เป็นหน่วยทาง

สังคมที่เป็นอิสระหรือโดดเดี่ยว แยกตัวออกจากหน่วยทางสังคมอื่น ๆ (ยศ สันตสมบัติ, 2539 อ้างอิงใน ณัฐพงศ์ จิตรนิรัตน์ และอดิศร ศักดิ์สูง, 2544, หน้า 7-8) ในขณะที่นักพัฒนาชุมชน กระแสหลักมองชุมชนแบบหยุดนิ่ง ยึดติดกับพื้นที่แบบตายตัวและพึ่งพิงภายนอกอยู่ตลอดเวลา นักพัฒนาชุมชนอีกกระแสหนึ่งได้สร้างวาทกรรมชุดใหม่ออกมาตอบโต้เป็นวาทกรรมทวนกระแส คือ “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งมีความโดดเด่นมากในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา โดยใช้ชุมชนและความเป็นชุมชนเป็นตัวตั้งแทน (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545)

ทั้งนี้ ได้มีงานเขียนอีกหลายชิ้นเกี่ยวกับชุมชนที่แสดงให้เห็นถึงแนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับความเป็นชุมชนที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน ซึ่งให้ความหมายของชุมชนที่มีความหลากหลาย ซึ่งใช้กันในหลายกรณีและหลายความหมาย โดยในทัศนะของ ปาริชาติ วัลย์เสถียร และคณะ (2546, หน้า 35) เห็นว่าคำว่า “ชุมชน” เป็นคำที่มีการนำไปใช้กันอย่างกว้างขวาง และใช้ ในลักษณะแตกต่างกันออกไปจึงมีอาจกล่าวได้ว่าชุมชนเป็นคำที่มีความหมายแน่นอนตายตัวเพียง ประการเดียว อาจพิจารณาได้หลายแง่มุม อาทิ ปรัชญา กายภาพ สังคมวิทยา จิตวิทยา โดยใน บางครั้งความหมายของชุมชนไม่ได้จำกัดอยู่กับความหมายที่ให้ความสำคัญกับอาณาบริเวณทาง ภูมิศาสตร์หรือบริเวณเล็ก ๆ ที่หมายถึงหน่วยทางการปกครองในระดับหมู่บ้านเท่านั้น แต่บางครั้ง ความหมายของชุมชนอาจจะมีทั้งรูปธรรมและนามธรรม ถ้าเราปฏิเสธหรือยึดติดกับความหมาย แคบๆ ของสิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้ว ก็จะช่วยให้เกิดทัศนะอันกว้างในการพิจารณาได้หลายแง่มุมมากขึ้น

ทางด้าน Ferdinand Tonnies (1855-1936) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมันเขียน หนังสือคลาสสิกที่มีชื่อเสียงมาก Gemeinschaft and Gesellschaft (Community and Society, 1887 อ้างอิงใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2553, หน้า 50) ซึ่งความแตกต่างระหว่างชุมชน (community) กับสังคม (society) เป็นการพยายามให้คำจำกัดความของคำว่า ชุมชน (Gemeinschaft) และคำว่าสังคม (Gesellschaft) ครั้งสำคัญที่สุด เป็นมโนภาพพื้นฐานในวิชา สังคมศาสตร์ที่ใช้ต่อกันมา ในทัศนะของ Tonnies คำว่า ชุมชน (Gemeinschaft) คือการรวมกลุ่ม ของบุคคลที่เป็นธรรมชาติ ติดอยู่กับตัวบุคคล กลุ่มสำคัญเท่า ๆ หรืออาจมากกว่าผลประโยชน์ของ ตัวเอง จัดระเบียบองค์กรโดยยึดถือวิถีชาวบ้าน (folkways) หรือจารีต (mores) หรือความเชื่อ ว่า สมาชิกควรปฏิบัติต่อกันอย่างไร และมีความรับผิดชอบอย่างไรต่อกันและกันและต่อกลุ่ม ทำให้เกิด เจตนารมณ์ที่เห็นพ้องต้องต้องกัน (consensus) อย่างผสมกลมกลืน (harmony) องค์กรที่แสดง ความเป็นชุมชนสมบูรณ์ที่สุดคือ ครอบครัว (the family) เช่นความสัมพันธ์ระหว่างแม่กับลูก นอกจากครอบครัวก็เช่นกลุ่มญาติ (kinship group) กลุ่มเพื่อน ชุมชนหมู่บ้าน กลุ่มศิลปินและ

ช่างฝีมือ (arts and craft) และชุมชนทางศาสนา (religious community) ในกลุ่มเหล่านี้ทุกกลุ่ม คิดแบบว่าเป็นครอบครัวเดียวกันยังคงดำรงอยู่

นอกจากนี้ ยังมีนักสังคมวิทยาที่มีอิทธิพลสำคัญต่อแนวคิดนี้ 2 คน คือ โรเบิร์ต นิสเบต และ เบคเกอร์ บราวเนลล์ (Robert Nisbet and Baker Brownell, 1979, p.97 อ้างอิงใน ปารีชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2546, หน้า 47-48) มีความคิดว่า ชุมชน ต้องก่อเกิดมิตรภาพความเอื้ออาทร ความมั่นคงและความผูกพัน ซึ่งในข้อเขียนของ นิสเบต เรื่อง The Quest for Community ได้ชี้ให้เห็นว่า สังคมสมัยใหม่ทำให้เกิดความสูญเสียความรู้สึกผูกพันของชุมชน (Sense of Community) นั้นเกิดจากเงื่อนไขของสังคมสมัยใหม่ ที่ไม่สามารถตอบสนองให้กับปัจเจกบุคคลเกิดความมั่นคง เขาได้แสดงความคิดเห็นว่า ในลักษณะรัฐการเมืองสมัยใหม่ รัฐไม่สามารถตอบสนองความมั่นคงของคนได้ ไม่มีองค์กรขนาดใหญ่ใดที่สามารถตอบสนองความต้องการทางด้านจิตใจของคนได้ เพราะโดยธรรมชาติแล้วองค์กรเหล่านี้มีขนาดใหญ่ ซับซ้อน เป็นทางการเกินไป รัฐอาจจะก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวในนามของรัฐ เช่น สงคราม แต่ในการตอบสนองอย่างปกติธรรมดาต่อความต้องการของคนในเชิงการยอมรับมิตรภาพ ความมั่นคง ความเป็นสมาชิก รัฐจะทำในสิ่งเหล่านี้ไม่ได้ ทางเลือกที่นักคิดในแนวนี้เสนอก็คือ การเรียกร้องให้ชุมชนมีขนาดเล็ก และมีโครงสร้างที่แน่นเหนียว เพราะในชุมชนขนาดเล็กเท่านั้น จะช่วยฟื้นฟูสภาพความสัมพันธ์ทางสังคมให้ดีขึ้น เพราะจะรับผิดชอบต่อหน่วยที่เล็กที่สุด และกล่าวถึงชุมชนขนาดเล็กที่เน้นการกระทำที่เต็มไปด้วยความร่วมมือ ร่วมใจ ความรู้สึกเป็นเจ้าของ เป็นสังคม ที่ตนรู้จักกันอย่างใกล้ชิดและสนิทสนม ซึ่งแนวคิดทั้งสองคนนี้ สะท้อนให้เห็นถึงการเรียกร้องต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมสมัยใหม่ การขยายตัวของเมือง ประชากร ที่ก่อให้เกิดสภาวะความแปลกแยก ความวิตกกังวล ความโดดเดี่ยว ไม่สนใจใยดี หรือรู้สึกรับผิดชอบตัดสินใจหรือรับผลประโยชน์นั้น ๆ

และในหนังสือ The Social Bond An Introduction to the Study of Society (1970 อ้างอิงใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2553, หน้า 51) ของ Robert Nisbet ซึ่งเขาได้ขยายความว่า ชุมชน (Gemeinschaft) คือ การรวมมนุษย์เข้าไปแบบหมดทั้งตัว ไม่ใช่รวมเฉพาะบางด้านหรือบางบทบาท ชุมชนเป็นความสัมพันธ์ที่มีลักษณะแรงยึดเกาะที่สูง และดำรงอยู่ระยะเวลายาวนาน เช่น กลุ่มเครือญาติ ชุมชนหมู่บ้าน วรรณะ องค์กร ศาสนา กลุ่มชาติพันธุ์ และสมาคมอาชีพ (guild) เป็นความสัมพันธ์ที่มีพื้นฐานอยู่กับคุณธรรมศีลธรรมและความงดงามประณีต ปรากฏในมโนภาพสำคัญเช่น ความรัก ความภักดี เกียรติศักดิ์ มิตรภาพ ฯลฯ

ในประเด็นเดียวกันนี้ ประเวศ วะสี (2541, หน้า 35-37) ได้ให้ความหมายของชุมชนว่า การที่คนจำนวนหนึ่ง มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความพยายามทำอะไรร่วมกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำซึ่งรวมถึงการติดต่อสื่อสารกันด้วย คำว่า ชุมชนใช้กับกลุ่มคนขนาดเล็กไม่กี่คนไปจนถึงกลุ่มขนาดใหญ่ หรือทั้งโลก ความเป็นกลุ่มเป็นก้อนหรือความเป็นชุมชน ทำให้มีศักยภาพสูงมาก เพราะเป็นกลุ่มก้อนที่มีวัตถุประสงค์ร่วมกันนั่นคือ ความรัก มีการกระทำ และมีการเรียนรู้ร่วมกัน ทางด้าน พระธรรมปิฎก (2539, อ้างอิงใน ปาริชาติ วัลย์เสถียร, 2546, หน้า 36) ท่านได้ให้ความหมายของชุมชนอาจเปรียบเทียบกับคำว่า “สังฆะ” ในความหมายของหมู่คณะเป็นชุมชนแห่งกัลยาณมิตร คือ การที่บุคคลมาอยู่ด้วยกัน เริ่มตั้งแต่ผู้นำเป็นกัลยาณมิตร คือ ผู้ที่จะช่วยเหลือเกื้อหนุนผู้อื่นในการพัฒนาชีวิตที่ดี ให้มีชีวิตที่เจริญอกงาม และผู้ที่มาอยู่ด้วยมีการช่วยเหลือเอื้ออาทรต่อกันให้แต่ละบุคคลพัฒนาตนให้เข้าถึงชีวิตที่ดีงามขึ้น เมื่อแต่ละบุคคลได้รับประโยชน์จากชุมชน แต่ละบุคคลนั้นจะต้องเป็นส่วนประกอบหรือเป็นส่วนร่วมที่ดี เพื่อช่วยเกื้อกูลต่อชุมชนด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ งานเขียนของ ชัยนันทน์ วรรณระภูติ (ม.ป.ป. อ้างอิงใน อุทัย ดุลเกษม, 2544, หน้า 45-108) ให้ความหมายของคำว่า “ชุมชน” ในระดับเดียวกับคำว่า “สังคมหมู่บ้าน” ซึ่งเป็นหน่วยของสังคมหรือหน่วยทางการปกครองขนาดเล็กระดับพื้นฐานที่มีการอยู่ร่วมกันของกลุ่มคนจำนวนหนึ่งในพื้นที่แห่งหนึ่ง เพื่อพึงพิงทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณนั้นในการดำรงชีวิต และจากเหตุที่มีคนกลุ่มดังกล่าวอาศัยอยู่ร่วมกันและใช้ทรัพยากรเพื่อการผลิต จึงมีการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ร่วมกันขึ้น มีองค์กรหรือสถาบันชุมชนและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เป็นกลไกควบคุมการอยู่ร่วมกัน ทั้งนี้ ชุมชนหมายถึงสังคมขนาดเล็กในชนบทที่ยังไม่พัฒนาหรือสังคมหมู่บ้านที่สมาชิกของสังคมยังมีความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และยังสามารถรักษาแบบแผนการดำรงชีวิตบางส่วนได้สอดคล้องกับความเห็นของ กาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 14) เห็นว่า “ชุมชน คือ กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในอาณาเขตบริเวณเดียวกันมีความสัมพันธ์ใกล้ชิด มีฐานะและอาชีพที่คล้ายคลึงกัน มีลักษณะของการใช้ชีวิตร่วมกัน ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตั้งแต่ระดับครอบครัว ไปสู่ระดับเครือญาติ จนถึงระดับหมู่บ้านและระดับเกินกว่าหมู่บ้าน และผู้ที่อยู่อาศัยในชุมชนนั้น มีความรู้สึกว่าเป็นคนชุมชนเดียวกัน นอกจากนี้ ยังมีการดำรงรักษาคุณค่า มรดกทางวัฒนธรรมและศาสนา และมีการถ่ายทอดไปยังลูกหลานอีกด้วย” ในขณะที่ จิตติ มงคลชัยอรัญญา (2540, หน้า 3) ได้กล่าวเพิ่มเติมถึงชุมชน โดยสรุปว่า “ประกอบไปด้วยระบบความสัมพันธ์ของคน ความเชื่อ ศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม ระบบเศรษฐกิจ อาชีพ ระบบการเมือง ระบบการปกครอง โครงสร้างอำนาจ รวมถึงระบบนิเวศวิทยา สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีด้านต่างๆ ซึ่งระบบเหล่านี้มีความสัมพันธ์ต่อ

กัน และระหว่างกัน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มีความเชื่อมโยงกันชนิดที่ไม่สามารถแยกออกจากกัน ได้" คล้ายกับที่ ปารีชาติ วลัยเสถียร และคณะ (2543, หน้า 42) กล่าวถึงชุมชนได้ว่า ความเป็นชุมชนมิได้มีเพียงหน่วยเดียวหากแต่เป็นสายใยของความสัมพันธ์ที่สานขึ้นจากความสัมพันธ์ต่าง ๆ และมีเครือข่ายของความสัมพันธ์ที่ซ้อนทับกันอยู่ การสร้างใหม่ของความเป็นชุมชนจึงเป็นการแสดงออกถึงความเป็นตัวตนอันเป็นการตอบโต้ของคนในชุมชนหรือสังคม และเป็นที่ยังช่วยให้ผู้คนยกระดับความรู้ ความสามารถ การรับรู้ และความเข้มแข็งหรือพลังที่เกิดจากการรวมตัวกันผ่านการสานความสัมพันธ์ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

อย่างไรก็ดี อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544, หน้า 2-4) ตั้งข้อสังเกตถึงปัญหาประการหนึ่งในการศึกษาชุมชนหมู่บ้านว่า ความเชื่อที่ว่าหมู่บ้านมีความกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทำให้ละเลยที่จะอธิบายการเปลี่ยนแปลงจากภายใน แต่มักจะกล่าวโทษอิทธิพลจากภายนอกว่าเป็นสาเหตุหลักของการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นนอิทธิพลของรัฐและตลาดก็ตาม อานันท์ กาญจนพันธุ์จึงพยายามจะถกเถียงกับประเด็นปัญหานี้ด้วยการเสนอให้มองชุมชนจากมิติของความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งไว้ในงาน "มิติชุมชน: วิชิตคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร" โดยหยิบยกกรณีของความขัดแย้งระหว่างจารีตของท้องถิ่นกับกฎหมายของรัฐที่เกิดขึ้นในบริบทของการเร่งรัดออกโฉนดที่ดินให้ชาวบ้าน โดยชี้ให้เห็นถึงวิคิดที่แตกต่างกันระหว่างชาวบ้านและรัฐเกี่ยวกับการถือครองที่ดิน บนพื้นฐานที่ว่าชาวบ้านจะถือหลักการถือครองร่วมกันในหมู่เครือญาติ แต่รัฐจะเน้นหลักกรรมสิทธิ์เอกชนในการออกโฉนดที่ดิน เมื่อความแตกต่างดังกล่าวปรากฏขึ้นในหมู่บ้านแล้ว ได้กลายเป็นเงื่อนไขให้ชาวบ้านสามารถเลือกวิคิดหรือหลักการในการถือครองที่ต่างกัน จนกลายเป็นสาเหตุของความขัดแย้งกันเอง แม้กระทั่งในหมู่เครือญาติเดียวกัน เพราะชาวบ้านแต่ละคนอาจมีมุมมองที่แตกต่างกัน ซึ่งชี้ให้เห็นถึงพื้นฐานของความแตกต่างกันเองภายในชุมชน อันเป็นพลังขับเคลื่อนที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงได้ในที่สุด พร้อม ๆ กันนั้นยังช่วยให้มองเห็นความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างท้องถิ่นกับรัฐด้วย และ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ยังได้กล่าวถึงคำว่า ชุมชน ในความหมายของชาวล้านนาว่า น่าจะหมายถึง "บ้าน" ซึ่งเป็นนิยามที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคม อย่างน้อย 5 ประการ คือ (1) อุดมการณ์ที่ว่าด้วยการนับถือผี (2) พิธีกรรมในการสืบทอดอุดมการณ์ (3) อำนาจในการจัดการทรัพยากรร่วมกันบนพื้นฐานความคิดเรื่องหน้าที่ (4) ภูมิปัญญา และ(5) องค์การและเครือข่ายความสัมพันธ์

กล่าวเพิ่มเติมอีกว่า โดยทั่วไปการรวมกลุ่มในระดับ "บ้าน" จะแสดงออกด้วยการนับถือผีเสื้อบ้านเดียวกัน โดยผีเสื้อบ้านจะมีอำนาจครอบคลุมพื้นที่ของ "บ้าน" และคุ้มครองสมาชิกของบ้าน ดังนั้นทุกตระกูลในบ้านจะนับถือผีเสื้อบ้าน โดยแต่ละ "บ้าน" จะมีพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อสืบ

ทอดอุดมการณ์โดยจะมีศูนย์กลางอยู่ที่วัด เช่น พิธีสงกรานต์ ปอยหลวงทานก้วยสลาก ซึ่งการอยู่ร่วมกันของคนในบ้าน จะมีการกำหนดสิทธิอำนาจตามประเพณีเกี่ยวกับการให้ที่ โดยถือว่าที่ที่เป็นของส่วนรวม เช่น ป่าช้า โรงเรียน เหมืองฝาย หรือป่า นั้น การใช้จะต้องเน้นหลักของประโยชน์ส่วนรวม และความเป็นธรรม โดยจะมีข้อห้ามต่าง ๆ ที่เรียกว่า “ขีด” เช่น ห้ามถมบ่อน้ำ เป็นต้น นอกจากนี้ ในแต่ละบ้าน จะมีการสะสม และสืบทอดความรู้ต่าง ๆ เช่น ตำรายา คาถาอาคม การก่อสร้าง อันเป็นภูมิปัญญา ที่มีการถ่ายทอดกันในบ้าน ความรู้เหล่านี้ถือเป็นศักดิ์ศรีของบ้าน ส่วนการรวมกลุ่มของคนในบ้านเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ มีหลายรูปแบบ เช่น การช่วยเหลือกันในเรื่องแรงงาน เรียกว่า วอนหรือขอแรง ซึ่งจะมีการทำงานรวมหมู่ โดยถือว่า แรงงานเป็นของชุมชน โดยนัยการศึกษา “ความเป็นชุมชน” ของชุมชนล้านนา จึงไม่อาจอ้างอิงพื้นที่ทางกายภาพได้ แต่จะต้องศึกษาผ่านอุดมการณ์ อำนาจ และความสัมพันธ์ทางสังคม ที่เชื่อมโยงให้สมาชิกของแต่ละชุมชนเข้าอยู่ร่วมกัน

ในผลการวิจัยเรื่อง วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2540, หน้า 49) ได้กล่าวถึง ชุมชนล้านนาว่า เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม 2 อย่าง คือภูเขาและลำน้ำ ในการทำพิธีกรรมทางศาสนา ผู้ที่อาศัยใช้และกินน้ำจากแหล่งเดียวกัน จะเรียกว่า “หมู่บ้านน้ำเส้นเดียวกัน” และจะมาร่วมทำบุญที่วัดพระธาตุเดียวกัน ทำให้ชาวบ้านมีสำนึกร่วมในการเป็นเจ้าของชุมชน/หมู่บ้านของตน และยังมีสำนึกผูกพันระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้านตามเส้นทางน้ำอีกด้วย ความหมายของชุมชนล้านนา จึงสะท้อนระบบความสัมพันธ์ของคนที่อยู่ตามลุ่มน้ำ คือ “หมู่บ้านน้ำแม่เดียวกัน” ซึ่งมีความเด่นชัดกว่า ความสัมพันธ์ที่มีฐานคิดอยู่ที่ “หมู่บ้าน” โดยทั่วไป

ดังนั้น ความหมายของชุมชน ซึ่งมีขอบเขตกว้างกว่าหมู่บ้านในสังคมล้านนา สะท้อนให้เห็นจากระบบเหมืองฝาย ซึ่งเป็นระบบของการจัดการใช้น้ำที่มีประสิทธิภาพ เป็นการควบคุมการใช้น้ำในพื้นที่ส่งน้ำของระบบเหมืองฝาย ผู้ที่ใช้น้ำของเหมืองฝายเดียวกันไม่ว่าจะมีขอบเขตครอบคลุมกี่หมู่บ้าน หรือกี่ตำบล ก็ถือว่าชาวนาผู้ใช้น้ำทั้งหมดเป็นพวกเดียวกัน เหมืองฝายจึงเปรียบเสมือนชุมชนระดับเหนือกว่าหมู่บ้าน และมีขอบเขตของการบริหารน้ำและผลประโยชน์ของน้ำอย่างอิสระ ซึ่งนอกจากสังคมล้านนาแล้ว ในสังคมของภาคอื่น ๆ ก็มีระบบความสัมพันธ์ของคนในมิติอื่น ๆ เช่นกัน เช่น การสร้างความสัมพันธ์ในระหว่างชาวนาในภาคใต้ ที่มีการแลกเปลี่ยนผลผลิต โดยไม่ใช้เงินตราทั้งในหมู่บ้าน และระหว่างหมู่บ้าน หรือแม้แต่ระหว่างจังหวัด เรียกว่าเป็นการ “แลกตามสายญาติเดียวกัน” เป็นต้น

นอกจากนี้ ชัยยันต์ วรรณะภูติ (ม.ป.ป. อ้างอิงใน อุทัย ดุลยเกษม, บรรณาธิการ, 2544, หน้า 45-108) พบว่าสิ่งที่มักขาดหายไปในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชุมชน คือ การ

พิจารณาความสัมพันธ์ทางสังคมและกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมที่ทำหน้าที่เป็นกลไกรองรับหรือปะทะกับการเปลี่ยนแปลงที่มาจากภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลไกด้านโครงสร้างทางสังคมในแง่ที่ว่าพลังทางสังคมนี้มีพัฒนาการและการปรับตัวเข้ากับสถานการณ์ใหม่อย่างไร รวมทั้งส่งผลต่อปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างไร โดยความเป็นชุมชนในแง่มนูนี้เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์อำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีทั้งความกลมกลืน ความขัดแย้ง สามารถเปลี่ยนแปลงและผลิตซ้ำหรือผลิตใหม่ได้ ชุมชนไม่ได้เป็นอุดมคติ และสามารถปรากฏอยู่ในหน่วยที่มีขอบเขตหลายระดับตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน จนถึงระดับเครือข่ายที่กว้างขวางซึ่งอาจจะซ้อนกันอยู่ได้ และความเป็นชุมชนไม่ใช่หน่วยอิสระที่อยู่โดดเดี่ยว หากดำรงอยู่ในความสัมพันธ์กับสังคมภายนอกทั้งรัฐและตลาดด้วย (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544, หน้า 56) หรือในงานการศึกษาชุมชนท่าเกวียนของ ยศ สันตสมบัติ ที่แสดงให้เห็นกระบวนการปิดล้อมชุมชนของวัฒนธรรมอุตสาหกรรมที่แย่งชิงทรัพยากรส่วนรวมที่ชุมชนเคยจัดการและดูแลรักษา (ยศ สันตสมบัติ, 2539, หน้า 29) และนำเสนอความเป็นชุมชนที่หมายถึง ความสามารถในการจัดการและควบคุมทรัพยากรในท้องถิ่น ที่เป็นสิทธิและความชอบธรรมที่อยู่บนพื้นฐานของ“สิทธิชุมชน” จารีตประเพณี และระบบศีลธรรมของการเอาชีวิตรอด มิใช่ในดับทกกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษร และชุมชนสามารถใช้อำนาจออกกฎเกณฑ์บนพื้นฐาน “ความเป็นธรรมทางสังคม” (ยศ สันตสมบัติ, 2539, หน้า 25-27) ซึ่งในกรณีของชุมชนท่าเกวียนสามารถปรับตัวและผลิตความเป็นชุมชนขึ้นมาใหม่ได้ (ยศ สันตสมบัติ, 2539, หน้า 106) จะเห็นได้ว่า ภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงของระบบทุนนิยมโลก (Global capitalism) นอกจากการตอบสนองหรือการปรับตัวที่มีหลากหลายรูปแบบของชุมชนชนบทต่อระบบเศรษฐกิจโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วแล้ว ยังนำไปสู่การปรับตัวของกรอบแนวคิดทฤษฎีในการศึกษาสังคมหมู่บ้านที่ให้ความสำคัญต่อลักษณะเฉพาะแห่ง (Local specificity) ของแต่ละหมู่บ้านที่มีรูปแบบของการปรับตัวที่แตกต่างกันซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นความพยายามให้ปรากฏการณ์เป็นสิ่งที่อธิบายตัวเองมากกว่าการยึดติดกับทฤษฎีใหญ่

นอกจากนี้ อุทัย ดุลยเกษม (2545, หน้า 1) ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ชุมชนไม่ว่าจะเป็นชุมชนเล็กหรือใหญ่ ชุมชนนั้นมีทุน (Capital) เป็นของตนเองภายในชุมชน ในการวิเคราะห์ชุมชน มีความจำเป็นต้องวิเคราะห์ในประเด็นนี้ด้วย เพื่อให้เข้าใจสภาพชุมชนอย่างแท้จริง ซึ่งมี 5 ประเภทดังนี้

1. ทุนระบบสังคมและวัฒนธรรม (Socio-cultural capital) หมายถึง การมีภูมิปัญญาและประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นที่ประยุกต์เข้ากับสภาพสังคม โดยโครงสร้างทางธรรมชาติที่หลากหลายของท้องถิ่นส่งเสริมให้มีปฏิสัมพันธ์แบบเครือญาติ สร้างระบบสังคมแบบพึ่งพาโดยใช้

วัฒนธรรมชุมชนเป็นตัวเชื่อมร้อยความหลากหลายหรือความแตกต่างของบุคคลเข้าด้วยกันจนเกิดเป็นพลังต่อรองและศักยภาพของชุมชนในการใช้ทรัพยากรและการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนอย่างเหมาะสม

2. **ทุนคน (Human capital)** หมายถึง การมีทรัพยากรบุคคลที่มีคุณภาพซึ่งประกอบด้วย ผู้นำชุมชนที่มีความรู้ ความสามารถในการบริหารจัดการองค์กรต่าง ๆ ของชุมชนและเป็นที่ยอมรับของสมาชิกในชุมชน และสมาชิกในชุมชนคนอื่น ๆ ที่มีความหลากหลายด้านอายุ เพื่อให้การบริหารจัดการองค์กรต่าง ๆ ของชุมชนเข้าถึงและตอบสนองความต้องการคนทุกกลุ่มอายุ (ธฤชวรรณ นนทพุทธ, 2545, หน้า 123-124)

3. **ทุนสติปัญญา (Wisdom capital)** หมายถึงการมีทรัพยากรบุคคลที่มีความรู้ ความสามารถที่จะส่งผลให้เกิดการพัฒนาสังคมหรือชุมชนในด้านต่าง ๆ ซึ่งความรู้ดังกล่าวเป็นทั้งความรู้ทางการศึกษาและความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น อีกทั้งมีการถ่ายทอดความรู้และภูมิปัญญาสู่คนรุ่นต่อไปอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ยังมีการนำความรู้หรือภูมิปัญญาดังกล่าวมาใช้ในการบริหารจัดการกลุ่มหรือองค์กรชุมชนต่าง ๆ ให้เป็นไปอย่างราบรื่น (ธฤชวรรณ นนทพุทธ, 2545, หน้า 128)

4. **ทุนระบบนิเวศ (Ecological capital)** หมายถึง ชุมชนมีแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ และเป็นแหล่งปัจจัยสี่ของชุมชน โดยชุมชนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านั้นอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืนควบคู่กับการอนุรักษ์ด้วย (ธฤชวรรณ นนทพุทธ, 2545, หน้า 122) หากชุมชนใดมีทรัพยากรร่อยหรอ ชุมชนนั้นคงยั่งยืนได้ยากเพราะต้องพึ่งพิงทรัพยากรจากภายนอก

5. **ทุนเงินตรา (Monetary capital)** หมายถึง การที่ชุมชนมีการสะสมทุนทางการเงินไม่ว่าจะเป็นกลุ่มออมทรัพย์ สหกรณ์ ร้านค้า หรือกองทุนสวัสดิการต่าง ๆ โดยตั้งอยู่บนหลักของการช่วยเหลือและพึ่งพากันของสมาชิกในชุมชน การมีส่วนร่วมและการสร้างศักยภาพในการพัฒนาตนเองของสมาชิกในชุมชน และการกระจายรายได้ภายในชุมชน เพื่อเป็นหลักประกันชีวิตที่มั่นคงแก่สมาชิกในชุมชน และสร้างระบบการเงินภายในชุมชนให้ทุกคนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เพื่อพัฒนาอาชีพและเศรษฐกิจของตนเองและชุมชน (ธฤชวรรณ นนทพุทธ, 2545, หน้า 135)

ในส่วนของ สीलภรณ์ บัวสาย (2547) ได้ค้นพบว่า ความสามารถของท้องถิ่นในการปรับตัวและพัฒนาได้นั้นเป็นเพราะในท้องถิ่นนั้นๆ มีฐานพลังที่ทำให้ท้องถิ่นสามารถจัดการตนเองได้ และหาความสมดุลของท้องถิ่นได้ด้วย “พลังท้องถิ่น” ซึ่งประกอบด้วย 4 ฐานสำคัญ ดังนี้

1. **ฐานทรัพยากร** ได้แก่ ป่าซึ่งเป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญและกระทบต่อคนในชุมชนมากที่สุด และสายน้ำซึ่งมีความหมายในเชิงฐานทรัพยากรใน 2 นัยยะ นัยยะแรก คือ น้ำเป็นปัจจัย

สำคัญต่อการเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนา และการทำสวน และนัยยะที่สอง คือ ทรัพยากรที่มากับน้ำ ซึ่งหมายถึง สัตว์น้ำ

2. เครือข่ายทางสังคม การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เมื่อต้องบุกเบิกพื้นที่ใหม่ ๆ จำเป็นต้องอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเพื่อความมั่นคงและปลอดภัยในชีวิตหรือเพื่อความอยู่รอดนั่นเอง และแม้ชุมชนนั้นได้ก้าวพ้นภาวะดินรนเพื่อความอยู่รอดแล้ว เครือข่ายทางสังคมยังคงเป็นหัวใจสำคัญของการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในท้องถิ่น ชาวบ้านในชุมชนชนบทไทยรู้จักเครือข่ายทางสังคมนี้เป็นอย่างดีและใช้เป็นด้วย เช่น หากชุมชนจะสร้างโรงเรียนให้สำเร็จโดยการระดมทรัพยากรและแรงงานชาวบ้าน จะต้องไปหาใครก่อนที่เป็นผู้นำที่ชาวบ้านเคารพนับถือ ดังนั้นเครือข่ายทางสังคมถือเป็นพลังที่สำคัญในการพัฒนาชุมชน (สีลาภรณ์ บัวสาย, 2547, หน้า 16)

3. ระบบความรู้ ระบบความรู้เป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากที่เป็นสิ่งตัดสินว่า ท้องถิ่นมีพลังแข็งแกร่งเพียงใด สามารถเผชิญปัญหาและอุปสรรคได้เพียงไหน ชุมชนที่อยู่มานานในท้องถิ่นส่วนใหญ่จะมีการพัฒนาชุดความรู้ของตนเองขึ้นมาเพื่อการดำรงชีวิต ยิ่งชุมชนสามารถเรียนรู้ ปรับตัว ได้รับความรู้ใหม่ๆ จากภายนอกมาต่อยอดกับความรู้เดิมที่มีอยู่ได้มาก ชุมชนนั้นจะยิ่งเข้มแข็งมาก ประเด็นที่ควรพิจารณาในหัวข้อนี้มีอยู่ 3 ประเด็น คือ ลักษณะของความรู้ท้องถิ่น กระบวนการสร้างและถ่ายทอดความรู้ของชุมชน และการจัดการความรู้เพื่อเป็นพลังในการพัฒนาท้องถิ่น (สีลาภรณ์ บัวสาย, 2547, หน้า 20)

4. ระบบคุณค่าและความเชื่อ ในการยึดโยงเครือข่ายทางสังคมให้สามารถดำรงอยู่ได้ต่อเนื่องยาวนาน ชุมชนจำเป็นต้องสร้างระบบคุณค่าและความเชื่อชุดหนึ่งเพื่อทำหน้าที่เป็นเครื่องมือผูกร้อย "ใจ" ของคนที่อยู่ร่วมกันในท้องถิ่นให้ได้ รวมทั้งทำหน้าที่เป็นเครื่องมือกำกับควบคุมพฤติกรรมของคนในกลุ่มให้อยู่ในครรลองที่เป็นที่ยอมรับ และยกระดับจิตวิญญาณความเป็นมนุษย์ให้สูงขึ้น ซึ่งหากกล่าวโดยสาระสำคัญแล้ว นี่คือนิเวศน์หน้าที่ของศาสนานั่นเอง (สีลาภรณ์ บัวสาย, 2547, หน้า 30) โดยในที่นี่ได้จำแนกประเด็นของระบบคุณค่าและความเชื่อออกมาเป็น 2 ประเด็นเพื่อให้เห็นความหมายและหน้าที่ทางสังคม (Social function) ที่สะท้อนให้เห็นพลังของศาสนธรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น คือ หน้าที่ทางสังคมของระบบคุณค่าและความเชื่อ และการสืบทอดระบบคุณค่าและความเชื่อ

แนวทางการศึกษาดังที่กล่าวมาข้างต้น ช่วยชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการในการมองความเปลี่ยนแปลงของชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งก้าวมาถึงจุดที่มีได้มองชุมชนเป็นภาพนิ่งตายตัวอีกต่อไป แต่เป็นหน่วยทางเศรษฐกิจและสังคมที่อยู่ในระบบเศรษฐกิจและสังคมที่กว้างกว่า ซึ่งนอกจากจะทำให้ต้องคำนึงถึงบริบททางประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้น ๆ แล้ว ยังต้องคำนึงถึงความสัมพันธ์

ระหว่างชุมชนกับกลุ่มอำนาจภายนอก ทั้งในแง่มุมของความสัมพันธ์ที่เอื้อต่อกันและขัดแย้งกัน อันเป็นกระบวนการที่ปฏิสัมพันธ์กัน ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจพัฒนาการของการเปลี่ยนแปลงในด้านความสัมพันธ์เชิงโครงสร้าง ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนกลไกหรือพลังทางสังคมที่ใช้ในการปรับตัวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคสมัยด้วย

และชุมชนในฐานะเป็นองค์การทางสังคม จึงมิใช่เป็นเพียงพื้นที่ ที่คนมาติดต่อสัมพันธ์กันเท่านั้น แท้จริงแล้วการที่ผู้คนมาติดต่อสัมพันธ์กัน สร้างอุดมการณ์ ความเชื่อ กฎ กติกา ในการอยู่ร่วมกันทำให้ความเป็นชุมชนเกิดขึ้น และดำรงอยู่ โดยที่ชุมชนมีประวัติศาสตร์ของการอยู่ร่วมกันของสมาชิกมาเป็นเวลานาน ปัจเจกบุคคล ซึ่งเป็นสมาชิกของชุมชนจึงเกิด และเติบโตมาในชุมชน ดังนั้นชุมชนจึงไม่เพียงแต่มีอิทธิพลต่ออุดมการณ์ความคิด ความเชื่อ และพฤติกรรมของสมาชิก แต่ชุมชนในฐานะเป็นองค์การทางสังคม ยังมีผลอย่างสำคัญต่อความสามารถในการตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวัน และความสามารถในการจัดการกับปัญหาาร่วมกันต่าง ๆ ของชุมชน ซึ่งจะถูกถ่ายทอดโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้จากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งด้วย

อย่างไรก็ดี เมื่อทำความเข้าใจในแนวคิดเกี่ยวกับความเป็นชุมชน เพื่อสร้างพื้นฐานในการมองชุมชนแล้ว ผู้ศึกษาขอเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน เพื่อที่จะให้เกิดความเข้าใจในเรื่องของวัฒนธรรมชุมชนอันนำมาสู่การเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเรียนรู้ของชุมชนได้มากยิ่งขึ้น

3.2 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

คำว่า "วัฒนธรรม" (Cultural) เป็นมโนทัศน์ที่สำคัญมากในสาขาสังคมศาสตร์ เช่น สังคมวิทยา มานุษยวิทยา และการพัฒนาสังคม หรือแม้แต่วาด้านวิทยาศาสตร์กายภาพ ได้มีนักวิชาการกำหนดความหมาย ผลิตวาทกรรม อธิบายและวิพากษ์วัฒนธรรมไว้หลากหลายแนวทางตามความซับซ้อนของบริบทต่าง ๆ ของสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ซึ่งในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้พยายามศึกษาทำความเข้าใจในการวิเคราะห์วัฒนธรรม เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการวิเคราะห์วัฒนธรรมชุมชน

ซึ่งในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเรื่องการครอบงำและการปฏิบัติการทางวัฒนธรรม (Hegemony & Cultural Practice) มาเป็นตัวเชื่อมในการวิเคราะห์ให้เห็นถึงปฏิบัติการของวัฒนธรรมในมิติต่าง ๆ ซึ่ง แนวคิดในเรื่องนี้ มีต้นกำเนิดมาจากนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 ผู้นำทางความคิดของกลุ่มนี้ คือ อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci) เป็นผู้ริเริ่มแนวคิดใหม่เกี่ยวกับการวิเคราะห์วัฒนธรรม ซึ่งมักจะใช้ศัพท์รวม ๆ ว่า "การวิเคราะห์จิตสำนึกและอุดมการณ์" กรัมสกี ได้ตระหนักถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมและจิตสำนึกในการเปลี่ยนแปลงสังคมและปฏิเสธหลักการบางอย่างของกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองที่มองว่า วัฒนธรรมเป็นเพียงภาพ

สะท้อนของโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองเท่านั้น สำหรับผู้ที่สานแนวคิดของกริมส์ต่อมา คือ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ (Reymond Williams) นักวิชาการชาวอังกฤษ คำนิยามหนึ่งของคำว่า “วัฒนธรรม” (Culture) ซึ่งกลุ่มนี้ใช้ เป็นลักษณะของการบ่งชี้ถึงหน้าที่ของวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อรับใช้มนุษย์เองกล่าวคือ วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นตัวสื่อกลางในการพัฒนา “การดำรงอยู่ทางสังคม” (Social Being) ของคนให้กลายเป็นมนุษย์ที่มี “จิตสำนึกทางสังคม” (Social Consciousness) ด้วย เหตุนี้ ลักษณะวัฒนธรรมของแต่ละสังคมจึงขึ้นอยู่กับบริบทของสภาพความเป็นจริงของสังคมนั้น

สำหรับนิยามของคำว่า “วัฒนธรรม” กลุ่มนี้ไม่ยอมรับความหมายของวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมที่มองว่าวัฒนธรรมจะต้องเป็นศิลปะชั้นสูงหรือเป็นวรรณกรรมชั้นยอดเท่านั้น หากแต่ใช้ในความหมายที่ผนวกรวมเอาวัฒนธรรมพื้นบ้านเข้าไปด้วยโดยถือว่าวัฒนธรรมเป็น “ปฏิบัติการทางสังคม” (Social Practice) ทุกอย่าง โดยที่ปฏิบัติการนั้นจะก่อตัวมาจากสภาพความเป็นจริงของสังคมแต่ละแห่ง ตัวอย่างเช่น ชุมชนที่ทำนาจะมีสำนึกและปฏิบัติการทางสังคมรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะ เป็นพิธีกรรม เพลงพื้นบ้าน นิทาน ภาษิต คำพังเพย มักจะเกี่ยวข้องกับ “ข้าว” และสำหรับกลุ่มที่ทำนาแต่ละแบบเช่น นาไร่ นาหว่าน นาดำ ก็อาจมีรายละเอียดปลีกย่อยที่แตกต่างกันออกไป (กาญจนา แก้วเทพ, 2539, หน้า 22) นอกจากนั้น คำว่า “ปฏิบัติการทางสังคม” กลุ่มนี้ยังเน้นว่า จะต้องเป็นปฏิบัติการที่ประชาชนกำลังใช้ชีวิตอยู่ในปัจจุบัน (Lived Experience) เพราะฉะนั้น วัฒนธรรมจึงไม่ใช่สิ่งที่ตายไปแล้ว (Dead Experience) แต่ต้องเป็นสิ่งที่ผู้คนในสังคมกำลังปฏิบัติกันอยู่ ด้วยเหตุนี้วิธีการศึกษาวัฒนธรรมจึงไม่ใช่เพียงวิธีการ “วิเคราะห์ตัวบท” (Text Analysis) แต่ต้องลงไปดูในสภาพความเป็นจริงหรือบริบทในขณะนั้นด้วย ทั้งนี้เพราะผลจากการวิเคราะห์ตัวบทอย่างเดียวกับการวิเคราะห์ตัวบทที่อยู่ในบริบท (Context) อาจให้ผลที่แตกต่างกันได้ จะเห็นว่าคุณค่าของวัฒนธรรมที่กล่าวมาข้างต้นจะก่อให้เกิดคำนิยามของวัฒนธรรมอีกอย่างหนึ่งคือ วัฒนธรรมจะเป็นทั้งความหมาย (Meaning) และระบบคุณค่า (Value System) ที่ตกผลึกมาจากประสบการณ์แวดล้อมรอบตัวบุคคล จากอิทธิพลด้านแนวคิดที่ได้จากสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ทำให้ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ เน้นว่าแนวทางในการศึกษาวัฒนธรรมนั้นจะต้องพิจารณาอย่างเป็นรูปธรรม คือต้องศึกษากระบวนการผลิตวัฒนธรรม (Production) และการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดวัฒนธรรมนั้น (Reproduction) ต้องศึกษาว่าวัฒนธรรมนั้นผลิตขึ้นมาได้อย่างไร ใครผลิต ดำเนินการอย่างไร (กาญจนา แก้วเทพ, 2534, หน้า 43)

ในขั้นตอนของการวิเคราะห์วัฒนธรรมนั้น กลุ่มนี้เสนอว่า เราไม่สามารถจะแยกดูกิจกรรมย่อย ๆ อันใดอันหนึ่งเพียงอย่างเดียวได้ ทั้งนี้เพราะสังคมประกอบขึ้นด้วยตาข่ายแห่ง

ความสัมพันธ์ของปฏิบัติการทางสังคมย่อย ๆ ที่มีผลกระทบถึงกันอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น จึงต้องวิเคราะห์เพื่อค้นหา “ความสัมพันธ์” (Relationship) ดังกล่าว สืบเนื่องจากแนวคิดของ กรัมซี กลุ่มนี้จึงมีทัศนะว่า ในปริมนทลของวัฒนธรรมนั้น ย่อมมีการต่อสู้ด้านอุดมการณ์อยู่ตลอดเวลา ในขณะที่วัฒนธรรมจากส่วนกลางพยายามจะเข้าครอบงำหรือครอบครองพื้นที่ความเป็นเจ้าวัฒนธรรม (Hegemony) กลุ่มวัฒนธรรมย่อยนั้นก็จะพยายามสร้างสรรค์อุดมการณ์ต่อต้านเพื่อรักษาความเป็นอิสระและอัตลักษณ์ของตนอยู่ตลอดเวลา

ด้วยเหตุนี้ ในการศึกษาวัฒนธรรมจึงต้องพิจารณาความเคลื่อนไหวทางสังคมให้สัมพันธ์กับปฏิบัติการทางวัฒนธรรม ดังที่ กรัมซี กล่าวไว้ว่า วัฒนธรรมมีความสัมพันธ์กันเป็นชั้น ๆ เช่น ความเป็นเฉพาะถิ่น ความเป็นเฉพาะสังคมรัฐชาติ และการมีอำนาจเหนือดินแดนอื่น ในการมองวัฒนธรรมจะต้องนำทั้งสามส่วนมาเชื่อมผนึกเข้าด้วยกัน จะช่วยให้เห็นความสลับซับซ้อนที่ซ่อนอยู่อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นความซับซ้อนของอำนาจ ความซับซ้อนของกระบวนการต่อสู้ การประนีประนอม การเปลี่ยนแปลง ตลอดถึงการปรับปรุงและการสร้างรูปลักษณ์สังคมใหม่

อย่างไรก็ตาม เท่าที่ผ่านมาในประวัติศาสตร์ในทุกสังคม กรัมซีเห็นว่า ยังไม่ปรากฏว่าความคิดหลักจะสามารถทำงานได้ผลอย่างเต็มที่โดยปราศจากความคิดของคนกลุ่มอื่นๆ ที่คอยคัดค้าน ขัดแย้ง หรือเสนอทางเลือกแบบอื่นๆ เพราะในความเป็นจริงกลุ่มวัฒนธรรมย่อย (Subculture) ต่าง ๆ ต่างก็มีสามัญสำนึก (Common Sense) ในความเป็นตัวตนทางวัฒนธรรมของตนเอง ซึ่งอาจจะแฝงอยู่ในรูปของคติชาวบ้าน (Folklore) ภูมิรู้ของประชาชน (Popular Wisdom) ปรัชญาชาวบ้าน (Folkloric Philosophy) สิ่งเหล่านี้จะมีอิทธิพลต่อจิตใจของประชาชนอย่างลึกซึ้ง

ส่วนทางด้าน คลิฟฟอร์ด เกียตซ์ (Clifford Geertz ,1973 อ้างอิงใน นิวัติ ทองวาล, 2546, หน้า 26) เป็นนักมานุษยวิทยาผู้ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ส่งผ่านแนวความคิดทฤษฎีของสำนักทันทสมัยนิยมให้สอดคล้องกับทฤษฎีหลังทันทสมัยนิยม พื้นฐานทางความคิดของเกียตซ์ เริ่มต้นด้วยการปฏิเสธทฤษฎีหน้าที่นิยมที่ทรงอิทธิพลอย่างมากในวงวิชาการสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาอเมริกันในทศวรรษที่ 1950 กล่าวโดยสรุปแล้ว เกียตซ์ต้องการชี้ให้เห็นว่างานของนักมานุษยวิทยาไม่ใช่การค้นหากฎระเบียบแบบแผน แนวโน้ม หรือคุณค่าทางวัฒนธรรม แต่นักมานุษยวิทยาต้องลงมือทำงานเพื่อตีความหมายหรือทำความเข้าใจ “ข่ายใยของความหมาย” (Web of Significance) ทางวัฒนธรรมที่มนุษย์แต่ละคนสร้างขึ้นและอาศัยอยู่ในนั้น

เกียตซ์ ให้ความสนใจกับการวิเคราะห์และตีความหมายวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นกลไกการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ซึ่งเขาเชื่อว่ากลไกดังกล่าวนี้ทำงานอยู่ในระดับวิถีคิดและ

การใช้เหตุผลของคนวัฒนธรรมทำหน้าที่คล้ายกับโปรแกรมควบคุมการทำงานในเครื่องคอมพิวเตอร์และสูตรหรือตำรับอาหารของคนปรุงอาหาร วัฒนธรรมทำงานในฐานะที่เป็นตัวแบบของความคิดที่ฝังลึกอยู่ในห้วงคิดและจิตสำนึกของคนอย่างอัตโนมัติ เพราะความหมายของวัฒนธรรมมาจากประสบการณ์การเรียนรู้และการถ่ายทอดปลูกฝังมายาวนาน ในฐานะสมาชิกของสังคม การที่นักวิจัยจะเข้าถึงความหมายของวัฒนธรรมใด ๆ จำเป็นต้องเข้าถึงทรรศนะของคนที่ เป็นเจ้าของวัฒนธรรม โดยผ่านวิธีการตีความหมายที่อาศัยการศึกษาภาคสนามอย่างละเอียด ชุ่มชื้น รวมทั้งการเขียนงานทางชาติพันธุ์ที่จะต้องเข้าถึงความคิดเห็น จินตนาการ อารมณ์ ความรู้สึก สุนทรียภาพ และโลกทัศน์ของคนในกลุ่มชาติพันธุ์นั้น ๆ เกียรติให้มีความสำคัญกับการศึกษาภาคสนามเพื่อนำเสนอภาพและเรื่องราวของท้องถิ่นเฉพาะที่ศึกษาอย่างเจาะลึก รวมทั้ง การเข้าถึงความหมายของวัฒนธรรมจากแง่มุมที่เข้าใจและมองเห็นอย่างชัดเจน ตามทรรศนะของ เกียรติ เขาเห็นว่า การศึกษาวัฒนธรรมไม่ต้องการการเปรียบเทียบ วัฒนธรรมสามารถเข้าใจได้ด้วย การเข้าถึงความเป็นตัวตนของวัฒนธรรม เข้าถึงอารมณ์ความรู้สึก และตรรกวิธิตัดของคนใน วัฒนธรรมนั้น ๆ เกียรติให้ความสำคัญกับองค์ความรู้เฉพาะถิ่น มุมมองเกี่ยวกับความจริง คุณค่า ทางจริยธรรมและระเบียบกฎเกณฑ์ของคนในกลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างกัน สำหรับเกียรติแล้วไม่มี ความจริงอะไรที่เป็นสากล ไม่มีคุณค่าจริยธรรมใด ๆ ที่เป็นกลางหรือสอดคล้องเหมาะสมกับทุก สังคม แต่ละท้องถิ่น แต่ละวัฒนธรรมต่างก็มีระบบคุณค่าและมาตรการตัดสินว่าด้วยความจริงของ มันเอง

ส่วนสังคมไทย ได้มีนักวิชาการและผู้ทำงานเกี่ยวข้องกับชุมชนหลายท่านได้ให้ความสนใจศึกษาวิเคราะห์คำว่า "วัฒนธรรม" แต่ในงานศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยได้มุ่งประเด็นการศึกษาไปที่ "วัฒนธรรมชุมชน" ทั้งด้านพัฒนาการของแนวคิดและนำเสนอแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ออกมาสู่ สาธารณะและวงวิชาการ อาทิ กาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 183-190) เห็นว่า การก่อตัวของ แนวคิดการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนเกิดขึ้นจากปัจจัยทั้งภายนอกและภายในประเทศเอง กล่าวคือ ปัจจัยภายนอกประเทศ เกิดจากการให้ความสำคัญกับการพัฒนาวัฒนธรรมในระดับ สากล โดยการประกาศทศวรรษโลก ว่าด้วยการพัฒนาวัฒนธรรมขององค์การยูเนสโก(UNESCO) และจากการเปลี่ยนแปลงการอธิบายคำสอนของศาสนาคริสต์ และการให้ความช่วยเหลือระหว่าง ประเทศผ่านทางองค์กรพัฒนาเอกชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534, หน้า 183-190) ส่วนปัจจัย ภายในประเทศเกิดจากการคุกคามของระบบทุนนิยมต่อชุมชนหมู่บ้าน แนวโน้มการสลายตัวของ ชุมชนในขณะที่วัฒนธรรมชุมชนยังเข้มแข็งการตื่นตัวของปัญญาชนและผู้มีการศึกษาต่อการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของประเทศ หลังการเปลี่ยนแปลง 14 ตุลาคม 2516 (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา,

2534, หน้า 191-193) และการสรุปทฤษฎีงานจากการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน (กาญจนา แก้วเทพ, 2538, หน้า 15-18) แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางมากขึ้นทั้งในแวดวงของนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการที่เข้าร่วมนำเสนอแนวคิด ซึ่งสามารถสร้างความเป็นระบบและความชัดเจนให้กับพัฒนาการของแนวคิดในระยะต่อมา ทำให้เกิดเป็นกระแสความตื่นตัวของพลังของชุมชน และมีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น ทั้งในแง่ของจุดเน้นแนวทางในการวิเคราะห์ หรือแม้แต่ข้อเสนอต่อการพัฒนาชนบท (ยุกติ มุกดาวิจิตร, 2538, หน้า 75-78)

ทั้งนี้ ยุกติ มุกดาวิจิตร (2548, หน้า 2) มีความเห็นว่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นกระแสความคิดในสังคมไทยที่แพร่หลายทั้งในบรรดานักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ ปัญญาชนบางกลุ่ม ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.2520 เป็นต้นมา กระแสความคิดดังกล่าวให้ความสำคัญต่อศักยภาพของชาวชนบทว่าสามารถนำวิถีชีวิต โลกทัศน์ ภูมิปัญญา หรือที่รวมเรียกว่า “วัฒนธรรมชุมชน” นี้มาเป็นพื้นฐานของการพัฒนาชนบทได้ แทนที่จะอาศัยแนวทางการพัฒนาที่มาจากภายนอกชุมชน คือจากรัฐและจากต่างประเทศ ซึ่งก่อปัญหาให้แก่ชาวชนบทมากกว่าที่จะช่วยพัฒนา จากงานเขียนของ ยุกติ มุกดาวิจิตร “วัฒนธรรมชุมชน” เป็นกระแสความคิดในสังคมไทย ที่แพร่หลายทั้งในบรรดานักพัฒนา ขององค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ ปัญญาชนบางกลุ่ม และฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2553, หน้า 156) เป็นหนึ่งในนักวิชาการที่นำเอาแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชนเข้ามาสู่การอธิบายในเชิงวิชาการและทำการศึกษาวิจัยอย่างจริงจัง โดยเสนอว่าแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชนมีที่มาจากแนวคิดของปัญญาชนนักพัฒนา เช่น บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร บำรุง บุญปัญญา อภิชาติ ทองอยู่ ประเวศ วะสี เอกวิทย์ ณ ถลาง เสน่ห์ จามริก นิธิ เอียวศรีวงศ์ เสรี พงศ์พิศ กาญจนา แก้วเทพ และพิทยา ว่องกุล เป็นต้น ต่อมาแนวคิดนี้จึงเป็นที่แพร่หลายในหมู่นักพัฒนาเอกชนและนักวิชาการกลุ่มหนึ่ง ข้อเสนอหลักของแนวคิดนี้ เชื่อว่า “ชุมชนมีวัฒนธรรมเป็นของตนเองที่เน้นให้คุณค่าแก่ความเป็นมนุษย์ และความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชน”

ส่วน อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2539, หน้า 38-39) ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า การนำเสนอกระแสแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ในสังคมไทยที่ผ่านมา มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับวิถีชีวิตชาวชนบทบนพื้นฐานเศรษฐกิจแบบยังชีพ มีระบบความเชื่อ และลักษณะวัฒนธรรมชุมชนที่ให้ความสำคัญกับน้ำใจและความเป็นชุมชน โดยมีจุดมุ่งหมายหลักในการวิจารณ์กระแสการพัฒนาของรัฐและระบบทุนนิยมที่สร้างผลกระทบในด้านลบต่อชุมชน ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากนักวิชาการว่าเป็นการนำเสนอภาพของหมู่บ้านในลักษณะอุดมคติที่ดำรงอยู่ได้อย่างยาวนานซึ่งมีพื้นฐานมาจากแนวคิด

เกี่ยวกับชุมชนของนักสังคมศาสตร์ในช่วงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ที่มักมองชุมชนในแง่ที่เป็นอุดมคติและคุณค่าอย่างหนึ่งมากกว่าเป็นข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ ภาพของชุมชนทางศีลธรรมได้กลับมาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อนักสังคมศาสตร์เช่น Ferdinand Tonnies พูดถึงความเป็นชุมชนแบบ Gemeinschaft ว่ามีเอกภาพทางวัฒนธรรมบนพื้นฐานของจิตใจ ซึ่ง Atsushi Kitahara ได้ให้ความเห็นว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนตรงกันกับแนวความคิดแบบ Populism ที่เกิดขึ้นในที่ต่าง ๆ ทั่วโลก ด้วยการเน้นด้านจิตใจและความชอบธรรมของชาวบ้านในการพึ่งตนเองเป็นทางเลือกในการพัฒนาเพื่อต่อต้านความทันสมัยและวัตถุนิยม

นอกจากนี้ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2539, หน้า 42-44) เพิ่มเติมว่า การมองภาพลักษณ์ของหมู่บ้านเชิงคุณค่าของสำนักคิดวัฒนธรรมชุมชนมีปัญหาอยู่บ้าง ในแง่ที่เน้นลักษณะดั้งเดิมที่ดูจะไม่เปลี่ยนแปลงและให้ความสำคัญกับองค์กรชุมชนในระดับหมู่บ้านมากเกินไป เพราะจากการศึกษาประวัติศาสตร์พบว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมอย่างใหญ่หลวงในชนบทและการรวมตัวของคนในท้องถิ่นต่างๆ ในพื้นที่ที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันก็มีความหลากหลายมาก อีกทั้ง ยุคตี มุกดาวิจิตร (2548, หน้า 5) ให้ทัศนะเชิงวิจารณ์อีกว่า ทำให้ได้ภาพหมู่บ้านแบบอุดมคติ เพราะแนววัฒนธรรมชุมชนใช้วิธีคิดวิธีศึกษาที่นักมานุษยวิทยาเรียกว่า “การสร้างภาพตัวแทน” ซึ่งตั้งอยู่บนสมมติฐานว่ามีความเป็นจริงดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง และผู้ศึกษาสามารถไปค้นพบเพื่อสะท้อนให้ผู้อื่นรับรู้ได้ และนักมานุษยวิทยาใช้วิธีคิดดังกล่าวสร้างความชอบธรรมให้กับการสร้างภาพตัวแทน ซึ่งไม่ใช่ภาพหมู่บ้านตามที่เป็นจริง แต่เป็นเพียงภาพลักษณ์ตามอุดมคติของผู้ศึกษา ซึ่งสะท้อนความจริงบางส่วนแต่ก็ไม่ใช่ภาพลวง หากผู้ศึกษายอมรับข้อจำกัดในวิธีการของตนว่าการศึกษาของตนนั้นอยู่ในบริบททางการเมืองของการช่วงชิงการนิยามความหมายของสังคมชนบท และ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2539, หน้า 40) ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในแง่ของวิธีคิด ที่เน้นการมองความต่อเนื่องและความคงทนของต้นแบบทางวัฒนธรรมว่าถ้าเคลื่อนไหวแล้วเลวลง สู้ธำรงค์คุณลักษณะดั้งเดิมแล้วแข็งแรงไว้น่าจะเป็นสิ่งที่ดี ในขณะที่วิธีคิดในการศึกษาวัฒนธรรมปัจจุบัน เน้นการศึกษาวัฒนธรรมในมิติของความเคลื่อนไหวให้มากที่สุด กล่าวคือ มองวัฒนธรรมในแง่กระบวนการคิด เพราะมีการเคลื่อนไหวเพื่อเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตรายใหม่ และปรับตัวภายใต้บริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชนเนื่องจากสังคมต่าง ๆ รวมทั้งสังคมไทยเองมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมากขึ้น

ในประเด็นเดียวกันนี้ อภิญา เพ็ญฟูสกุล (2546, หน้า 31) ได้มีมุมมองอีกว่า การอธิบายความหมายของวัฒนธรรมที่ผ่านมา เป็นการอธิบายความหมายวัฒนธรรมชุมชนแบบ

สารัตถะนิยม (Cultural Essentialism) ที่มาจากความเชื่อที่ว่าวัฒนธรรมมีคุณสมบัติพื้นฐานและแก่นแกนสำคัญบางประการที่มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิด พฤติกรรมและการแสดงออกของคนในสังคม เช่น คุณสมบัติของพิธีกรรม ความเชื่อ ทำให้คนบางคนแสดงออกแตกต่างไปจากผู้อื่น เช่น การแต่งกาย การกิน การรักษาพยาบาล เป็นต้น คุณสมบัติของวัฒนธรรมนี้ต่อมาได้กลายเป็นกฎสากลของจิตใจมนุษย์และเป็นแบบแผนและแนวทางการจัดระเบียบของคนในสังคมในแต่ละสังคม รวมทั้งกำหนดแนวทางการพัฒนาสังคม ส่งเสริมการผลิตหรือเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อม ซึ่งการอธิบายวัฒนธรรมแนวนี้เพียงประการเดียวไม่อาจทำให้ความเข้าใจมิติวัฒนธรรมในแง่ที่ซับซ้อนเชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองได้

แต่ปัจจุบัน ได้มีนักวิชาการที่ให้ความสนใจศึกษาและนำเสนอวัฒนธรรมจากมุมมองของคนใน หมายถึงชาวบ้านทั่วไปซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่มีชีวิต พลัดการเคลื่อนไหว ซึ่งเป็นการอธิบายวัฒนธรรมแนวสัมพัทธนิยม (Cultural relativism) ซึ่งการอธิบายวัฒนธรรมแนวนี้มุ่งให้ความสนใจไปที่กระบวนการที่มนุษย์สร้างหรือให้ความหมายแก่สิ่งต่าง ๆ รอบตัว (Interpretive approach) โดยสิ่งที่กำกับการให้ความหมายต่อสิ่งต่าง ๆ มาจากความคิด (ideas) และผลกระทบของความคิดที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ ที่มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน และมีความเชื่อพื้นฐานอีกว่าการมีความสัมพันธ์ทางสังคมกับผู้อื่น หรือการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกันในสังคมล้วนแล้วแต่มีอิทธิพลต่อการที่มนุษย์จะให้ความหมายแก่ผู้อื่น สิ่งอื่น ๆ หรือตัวเองเสมอ ซึ่งมีนักวิชาการหลายสำนักที่อธิบายวัฒนธรรมแนวนี้ เช่น แนวความขัดแย้ง ที่เห็นว่าโครงสร้างทางเศรษฐกิจหรือวัตถุประสงค์กำหนดโครงสร้างทางสังคม วัฒนธรรมและการเมือง หรือนักวิชาการสกุลหลังสมัยใหม่นิยมมีรากฐานความเชื่อเชิงสัมพัทธนิยม เช่น พยายามอธิบายวัฒนธรรมที่ผนวกรวมกับแนวคิดเรื่องอำนาจ เช่น วัฒนธรรมเป็นเรื่องของอำนาจหรือการต่อต้านชัดเจน (อภิญา เพ็ญฟูสกุล, 2546, หน้า 36-37) และวัฒนธรรมถูกผลิตขึ้น ผลิตซ้ำอยู่ตลอดเวลาและปรับเปลี่ยนไปตามพื้นที่และกาลเวลา ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ การต่อรองของกลุ่มคนต่างๆที่มีต่อกันในสังคม การอธิบายเช่นนี้ช่วยทำให้เราเห็นว่าวัฒนธรรม คือกระบวนการทางการเมืองที่ผนวกรวมวัฒนธรรมของพื้นถิ่นเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมกระแสหลักของสังคม รวมทั้งให้ความสำคัญของวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับอำนาจและอุดมการณ์ทางสังคมที่ซ่อนเร้นและปฏิบัติการอย่างกระตือรือร้นในชีวิตของชาวบ้านและสามัญชนคนทั่วไป

ทั้งนี้ จากงานศึกษาของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544, หน้า 75-87) ผู้ที่นำเอาแนวทางการอธิบายวัฒนธรรมในเชิงสัมพัทธ์ได้นำเสนอเชิงแนวคิด ในหนังสือชื่อ "วิธีคิดเชิงซ้อน วิจัยชุมชน พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา" ท่านอธิบายว่า วิธีคิดของการวิจัยในมิติ

วัฒนธรรมน่าจะอยู่บนพื้นฐานของวิถีคิดต่าง ๆ ทางวัฒนธรรมที่สำคัญ 6 ประการดังนี้ ประการแรก ให้ความสนใจการมองเห็นปัญหาทางวัฒนธรรมแบบเป็นองค์รวมที่มีความเชื่อมโยงถึงกัน ประการที่สอง ให้ความสนใจที่วิถีคิดและระบบคิดของคนในสังคมว่าคนในสังคมมีวิถีคิดในการจัดการสิ่งต่างๆ อย่างมีระบบเชื่อมโยงปัญหาต่าง ๆ ที่ซับซ้อนเข้าด้วยกันและมีรหัสทางวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรมอะไรในการกำกับการกระทำ การมองที่วิถีคิดทำให้เห็นวัฒนธรรมที่มากไปกว่าคุณค่าความงดงามของวัฒนธรรมเพียงอย่างเดียว ประการที่สาม ต้องมุ่งที่จะเข้าใจวัฒนธรรมจากมุมมองของชาวบ้านผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมทั้งในมิติการเชื่อมโยงภูมิปัญญาต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศที่ชาวบ้านอาศัยอยู่ ประการที่สี่ วัฒนธรรมมีความเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์และอำนาจทั้งที่เป็นอุดมการณ์ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ สิทธิและความมีตัวตนของกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมซึ่งแต่ละกลุ่มชนจะมีความแตกต่างกันไปตามบริบทแวดล้อมซึ่งส่งผลต่อการมีวิถีคิด ระบบคิด อำนาจ และมาตรฐานในการบังคับและแนวประเพณีการปฏิบัติในการอยู่ร่วมกัน ประการที่ห้า คือ การพิจารณาวัฒนธรรมเชิงการผลิตซ้ำทางอุดมการณ์ซึ่งมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงปรับเปลี่ยนไปตามพื้นที่และกาลเวลา ทำให้มองเห็นวัฒนธรรมเชิงพลวัตที่มีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ประการสุดท้าย วัฒนธรรมจำเป็นต้องพิจารณาในฐานะที่เป็น “ความพยายามที่จะปลดปล่อยให้ยอมรับศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์” หมายถึงวัฒนธรรมเป็นทั้งเป้าหมายและวิธีการในการหลุดพ้นจากพันธนาการทางความคิดและการไม่ถูกรอบงำทางความคิดและอุดมการณ์จากกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดหรือผู้มีอำนาจในสังคมเพื่อสร้างทางเลือกใหม่ ๆ ที่เหมาะสมและสร้างสรรค์กับชีวิต

การอธิบายทั้งหมดข้างต้นตอกย้ำในงานเขียนอีกชิ้นหนึ่งในหนังสือเล่มเดียวกันของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544, หน้า 159-207) บทที่ 8 เรื่อง “พลวัตของชุมชนกับการพัฒนาในมิติทางวัฒนธรรม” ที่ได้หยิบยกเอาแนวคิดของ ประเวศ วะสี ที่ว่า “วัฒนธรรมคือพลังแห่งการพัฒนา” มาเป็นฐานคิดสำคัญการอธิบายความสำคัญของวัฒนธรรมและความหมายของวัฒนธรรม ซึ่ง อานันท์ ได้นิยามความหมายของวัฒนธรรมว่า “คุณค่าของความเป็นมนุษย์ จารีตกฎเกณฑ์ที่หลากหลายและอำนาจของชุมชนท้องถิ่น” ซึ่งสอดคล้องกับการให้ความหมายวัฒนธรรมชุมชนของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2541, หน้า 251) ที่ว่า วัฒนธรรมหมู่บ้านไทยเป็น “ระบบการคิด ระบบคุณค่าและอุดมการณ์ที่ชุมชนตั้งไว้กลั่นกรองและสืบทอดกันมา” อย่างไรก็ตาม อานันท์ ท่านได้มีมุมมองทางวัฒนธรรมที่ลึกซึ้งเพราะผูกโยงเรื่องราวเกี่ยวกับอำนาจและการเคลื่อนไหวและพลังอำนาจของชุมชน โดยเน้นให้เห็นองค์รวมของวัฒนธรรมว่ามีความซับซ้อนของความสัมพันธ์ระหว่าง 3 ระบบ ได้แก่ ระบบคุณค่า ที่ประกอบด้วย “ศีลธรรม ของส่วนรวม และจิต

วิญญานของความเป็นมนุษย์” ระบบของภูมิปัญญา “ที่ครอบคลุมวิถีคิดของสังคมโดยเฉพาะการจัดการกับความสัมพันธ์ทางสังคมและสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติแวดล้อม” และ ระบบอุดมการณ์อำนาจ หมายถึง ศักดิ์ศรี และสิทธิของความเป็นมนุษย์” กล่าวโดยสรุปแล้ว แนวการอธิบายวัฒนธรรมเชิงสัมพัทธ์มุ่งที่จะชี้ว่าวัฒนธรรมมีพลวัตเปลี่ยนแปลงและถูกนิยามจากเจ้าของวัฒนธรรมและความหมายของวัฒนธรรมจะเปลี่ยนแปลงไปตามพื้นที่ กาลเวลา ตลอดจนบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมชุมชนถือว่าเป็นทางเลือกหนึ่ง ในการพัฒนาและแก้ไข ปัญหาเศรษฐกิจที่เกิดจากผลพวงของการพัฒนา การเกิดขึ้นมาใหม่ของกระแสวัฒนธรรมชุมชน ในด้านหนึ่งอาจมองได้ว่า เป็นการแสดงความหมายของการต่อต้านกระแสโลกาภิวัตน์ (anti globalism) ในบรรดานักชาตินิยมใหม่ที่พุ่งเป้าการโจมตีไปที่ระบบทุนนิยมตะวันตก ว่าเป็นต้นเหตุของการล่มสลายของเศรษฐกิจไทย แต่ในอีกด้านหนึ่งอาจมองได้ว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ถูกรัฐนำเอาไปใช้เป็นเครื่องมือได้อย่างแยบยลในการผลิตสร้างวาทกรรมการพัฒนาขึ้นมาใหม่ ข้อเสนอเรื่อง เศรษฐธรรมและอธิปไตยชุมชน โดย พิทยา ว่องกุล (2539) ที่เข้าลักษณะเดียวกันกับแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรมหรือเศรษฐกิจฐานามัย (moral economy) เพื่อเป็นทางเลือกจากวิกฤติเศรษฐกิจของระบบทุนนิยมนั้น โดยเนื้อแท้ก็คือแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนั่นเอง นักคิดอาวุโสเหล่านี้ชี้ให้เห็นถึงทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) ว่าเป็นจุดแข็งของสังคมไทย สำหรับนักคิดวัฒนธรรมชุมชนระดับหัวแถวอย่าง ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เห็นว่า วิกฤติเศรษฐกิจของสังคมไทยครั้งนี้ เหมือนกับการตอกย้ำทฤษฎีของเขาทำให้อุดมการณ์วัฒนธรรมชุมชนโดดเด่นขึ้นมาเป็นทางเลือกของการพัฒนาในสังคมไทย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537) และฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2534, หน้า 172-173) และเขาได้สรุปสาระสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนออกเป็น 4 แนว จากความคิดของปัญญาชนที่เป็นผู้นำทางความคิดตั้งแต่ในช่วงแรก ได้แก่

1. ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนเองอยู่แล้ว วัฒนธรรมนี้ให้คุณค่าแก่ความเป็นคนและแก่ชุมชนที่มีความผสมกลมกลืน และวัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด ซึ่งจะใช้เป็นประโยชน์ได้เมื่อมีการปลุกให้สมาชิกแห่งชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตน

2. การดำรงอยู่ของวัฒนธรรมสองกระแส คือ วัฒนธรรมชาวบ้าน และวัฒนธรรมทุนนิยม โดยวัฒนธรรมของชาวบ้านมีความเป็นอิสระ เนื่องจากผูกพันอยู่กับความเป็นชุมชนหรือหมู่บ้านที่เป็นรูปแบบสังคมที่มีความคงทนยืนนาน จึงเสนอให้เปลี่ยนแนวทางในการพัฒนาไปเป็นการพึ่งตนเองอย่างในอดีต และเสนอบทบาทของชนชั้นกลางในการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับ

ชาวบ้าน นำทรัพยากรจากสังคมเมืองไปให้กับชนบทมากขึ้น และคัดค้านการบีบบังคับของรัฐต่อหมู่บ้าน

3. เน้นลักษณะคุณค่าทางจริยธรรมของวัฒนธรรมพื้นบ้านที่เป็นอิสระ และยังคงดำรงอยู่ในปัจจุบันในสถาบันหมู่บ้าน มากกว่าการเสนอให้ต่อต้านวัฒนธรรมของรัฐและระบบทุนนิยม การพัฒนาคือการสืบทอดวัฒนธรรมชุมชนอันดีงาม และการพึ่งตนเองที่เคยมีมาแต่ในอดีตแต่กำลังสูญเสียไป

4. เน้นการต่อต้านกระแสการพัฒนาของรัฐและส่งเสริมชุมชนให้เข้มแข็งบนพื้นฐานศาสนธรรม

นอกจากนี้ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ถูกนำไปใช้ใน 3 รูปแบบกล่าวคือ แนวการเก็บสงวนรักษาวัฒนธรรมเดิมเอาไว้ไม่ให้สูญหาย แนวการใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นเครื่องมือสำหรับการพัฒนา แนวการพัฒนาที่มีมิติทางวัฒนธรรมสอดแทรกอยู่เป็นยาดำในเนื้องานทุกอย่าง และแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนต่อต้านความทันสมัย (anti-modernism) ข้อวิพากษ์ที่สำคัญมีอยู่ 3 ประการคือ

ประการแรก ในเชิงเศรษฐกิจ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเห็นว่าการเกษตรสมัยใหม่มุ่งไปสู่การพาณิชย์มากเกินไป ทำให้ต้องพึ่งพิงเทคโนโลยี ตลาดภายนอกในขณะที่วัฒนธรรมชุมชนสนับสนุนการเกษตรแบบพึ่งตนเอง และจะทำให้ชุมชนเข้มแข็ง โดยเข้าไปเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจแบบตลาดเพียงบางส่วน และพยายามส่งเสริมเทคโนโลยีที่เหมาะสม

ประการที่สอง ในเชิงความสัมพันธ์ทางสังคม แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเห็นว่าโครงการพัฒนาที่ชี้นำโดยรัฐที่มักจะตามมาด้วยการแผ่ขยายเข้ามาของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดไปทำลายความสัมพันธ์แบบช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน ทำให้เกิดการจืดหรือแตกตัวของช่วงชั้นทางสังคม ตลอดจนการแก่งแย่งแข่งขันกันของสมาชิกในชุมชน แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงเสนอกิจกรรมที่ร่วมมือแบบสหกรณ์เพื่อขจัดปัญหาการฟื้นฟูระบบสิทธิชุมชน จะทำให้เกิดความร่วมมือกันในหมู่ชาวบ้าน

ประการที่สาม ในเชิงวัฒนธรรม แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเล็งเห็นผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ที่มีต่อระบบคุณค่าของชาวบ้านการแผ่ขยายเข้ามาของลัทธิวัตถุนิยม แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงส่งเสริมให้มีการรื้อฟื้นความพึงพอใจและความสงบสุขทางด้านจิตใจ โดยกลับไปหากการมีวิถีชีวิตที่พึ่งตนเอง กลับไปหาหลักพระพุทธศาสนาและความเชื่อเรื่องภูตผีและจิตวิญญาณ

นอกจากแนวคิดที่กล่าวมาแล้ว แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน สามารถแทรกเข้าไปมีพื้นที่ทางความคิดในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และรัฐธรรมนูญ พ.ศ.2550 เป็นผลมาจากการผลักดันขององค์กรพัฒนาเอกชนและปัญญาชนชั้นนำผู้สนับสนุนแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ปรากฏตามข้อความในมาตรา 66 ของรัฐธรรมนูญ พ.ศ.2550 ว่า “บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชน ชนชนท้องถิ่น หรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม รวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุลและยั่งยืน” การให้อำนาจแก่ชุมชนในการพึ่งตนเองและตัดสินใจในกิจการของท้องถิ่น อุปสรรคที่สำคัญอยู่ที่ผลประโยชน์ที่เกี่ยวข้องในโครงสร้างอำนาจที่เป็นอยู่ รวมทั้งการเมืองของระบบราชการ

นอกจากนี้ยังไม่สามารถดึงเอาการสนับสนุนจากชนชั้นนำและชั้นกลางในเมืองที่ทรงอิทธิพลทางการเมือง ให้มาเป็นพันธมิตรกับการเคลื่อนไหวของประชาชนในระดับรากหญ้าได้ ชนชั้นนำและชนชั้นกลางของไทย ส่วนมากยึดติดอยู่กับกระแสสิ่งแวดล้อมนิยมแบบตะวันตกที่แยกธรรมชาติออกจากวิถีของคนท้องถิ่น ผู้คนเหล่านี้ขาดความเข้าใจร่วมในเรื่องวัฒนธรรมชุมชนของท้องถิ่น

อย่างไรก็ตาม แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้แทรกเข้าไปสู่การต่อสู้ช่วงชิง ที่เรียกว่า “การเมืองเชิงวัฒนธรรม” (cultural politic) ในการเคลื่อนไหวแบบประชาสังคมของยุคหลังสมัยใหม่ ทำให้ปรากฏว่าการเมืองแบบใหม่ต้องออกมาต่อสู้ช่วงชิงกันนอกเวทีการเมืองที่เป็นทางการ การเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่ของคนชายขอบจะมีสีล้นของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนแต่เต็มอยู่เสมอ การเคลื่อนไหวแนวประชาสังคมผุดขึ้นมาแพร่หลายเพราะใช้ยุทธศาสตร์การสร้างเครือข่าย

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนถูกนำมากล่าวกันอีกครั้งในช่วงที่สังคมไทยเผชิญกับภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจพ.ศ.2540 ในขณะที่เดียวกันก็พบว่า ในกระบวนการปฏิรูปทางการเมืองนั้นอุดมการณ์วัฒนธรรมชุมชนมีความเป็นสถาบันมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องสิทธิชุมชน การมีส่วนร่วมของประชาชน และการกระจายอำนาจ ที่ถูกบรรจุไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน นอกจากนี้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนยังสามารถเบียดเสียดแทรกเข้ามามีพื้นที่ในวาทกรรมการพัฒนาของรัฐได้อีกด้วย ในประเด็นที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมนั้น แนวทางการจัดการทรัพยากรโดย ชุมชนได้รับเอาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมาเป็นเครื่องมือในการวิพากษ์วิจารณ์และต่อสู้ช่วงชิงกับการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ของรัฐ

ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้มุ่งเน้นสนใจแนวคิดการใช้วัฒนธรรมชุมชน ตามแนวคิดของ นักวิชาการ และนักพัฒนาต่างๆ ที่ได้สร้างนิยามความหมายมากมาย แต่ถึงอย่างไรก็ตาม อุดมการณ์การพัฒนา ก็เป็นไปตามแบบจินตนาการของนักวิชาการ และนักพัฒนาที่ได้วาดไว้และ พยายามศึกษา เรียนรู้ ถอดบทเรียน และสร้างนิยามความหมายแทนชาวบ้าน ซึ่งก็มีการให้นิยาม ความหมายที่หลากหลายและวากวนยากแก่การเข้าใจได้ แต่การวิจัยครั้งนี้ จะศึกษากระบวนการนำ วัฒนธรรมมาใช้ และการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดวัฒนธรรมนั้น (Reproduction) และวัฒนธรรมนั้นผลิต ขึ้นมาได้อย่างไร ใครผลิต ดำเนินการอย่างไร จะนำมาสู่การเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเรียนรู้ของ ชุมชนได้มากยิ่งขึ้น

ตอนที่ 4 แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับชุมชนด้านสุขภาพ

ในอดีต กรอบความคิดเรื่องสุขภาพ (health) วางอยู่บนพื้นฐานที่ว่าด้วยเรื่องโรค (Disease Oriented Approach) จึงมีการจัดระบบบริการสาธารณสุข (Health Service Systems) เพื่อการเอาชนะโรคด้วยองค์ความรู้และเทคโนโลยีทางชีวการแพทย์เป็นหลัก สามารถเอาชนะ โรคภัยไข้เจ็บควบคุมป้องกันโรคได้ในระดับหนึ่ง ปัจจุบันพบว่า โรคภัยไข้เจ็บและปัญหาสุขภาพ จำนวนมากเอาชนะไม่ได้ด้วยองค์ความรู้และเทคโนโลยีทางชีวการแพทย์ล้วน ๆ ในขณะที่เดียวกัน กรอบความคิดเรื่องสุขภาพขยับตัวไปวางอยู่บนฐานที่ว่าด้วยเรื่องสุขภาพะ (well-being) ทั้งมิติทาง กาย ทางใจ ทางสังคม และทางปัญญา (จิตวิญญาณ) และทั้งมิติของคน ครอบครัว ชุมชนและ สังคมมากขึ้น สุขภาพจึงมีความหมายที่กว้างกว่าเรื่องของโรคภัยไข้เจ็บแบบเดิม ๆ และสุขภาพก็มี ผลกระทบมาจากหลายปัจจัย ไม่ใช่แค่จากเชื้อโรคเท่านั้น ทั้งนี้ การเอาชนะโรคภัยไข้เจ็บและ ปัญหาที่กระทบต่อสุขภาพ จึงต้องให้ความสำคัญกับองค์ความรู้และมิติที่กว้างกว่าเรื่องของการ ดำเนินงานทางสาธารณสุขและการจัดบริการสาธารณสุข (อำพล จินดาวัฒนะ, 2552, หน้า 2) ใน ประเด็นเดียวกันนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543, หน้า 1-2) เห็นเพิ่มเติมว่า แนวความคิดด้านสุขภาพที่ เน้นเรื่องสุขภาพกาย เป็นหลัก นำมาสู่วิถีคิดหลักทางการแพทย์สมัยใหม่ของไทยที่มองแยกส่วน กาย จิต และสังคมออกจากกันอย่างเด็ดขาด การแพทย์แผนใหม่ในระยะ 200-300 ปีที่ผ่านมาเน้น มิติสุขภาพทางกายอย่างเดียว ทำให้ความหมายสุขภาพมีความหมายเพียงแค่การปราศจากพยาธิ สภาพทางกายทั้งปวง และในงานของเกษียร เตชะพีระ (2542, หน้า 31) ก็เห็นว่า สิทธิในการเข้าถึง และได้ใช้ทรัพยากรด้านสาธารณสุขในสังคมไทย หาได้กระจายอย่างเท่าเทียมและทั่วถึงไม่ เพราะ วิถีอำนาจ ได้เข้ามากำหนด กลั่นกรอง จัดลำดับผู้ที่จะเข้ารับบริการตามชนชั้นทางสังคม ซึ่งไม่เอื้อ ให้คนด้อยโอกาสมีความเป็นคนเท่าเทียมกับผู้ที่มีโอกาส เช่น ข้าราชการหรือคนรวย เป็นต้น ไม่ต่าง

ไปจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543, หน้า 1-23) ที่เห็นว่า การแพทย์ที่ตั้งอยู่บนฐานคิดเรื่องปัจเจกชน และสุขภาพทางกาย โน้มนำให้การแพทย์แผนใหม่ถูกดึงไปสู่ลักษณะเชิงพานิชย์ในรูปแบบของการซื้อขายบริการสูงมากขึ้น

นอกจากนี้งานวิจัยสุขภาพบางชิ้นในช่วงหลัง ซึ่งได้รับอิทธิพลทางความคิดกระแสโครงสร้างนิยมและหลังสมัยใหม่ เริ่มตั้งคำถามกับแนวคิดเรื่องสุขภาพกับการควบคุม “ร่างกาย” ของปัจเจกชน ซึ่งได้รับอิทธิพลสำคัญจากนักคิดฝรั่งเศสอย่าง มิเชล ฟูโก ได้อธิบายไว้ว่า ศาสตร์สมัยใหม่ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ (Human Sciences) มีเป้าหมายหนึ่งคือการใช้อำนาจเพื่อควบคุมจัดการกับร่างกายมนุษย์ ซึ่งฟูโกเรียกว่า “ชีวการเมือง” หรือ (Bio-power) ซึ่งเป็นกลไกทางอำนาจที่ให้ความสนใจกระทำต่อร่างกายมนุษย์มากกว่าธรรมชาติหรือผลผลิตอันเกิดจากธรรมชาติ กลไกทางอำนาจนี้คือการจัดการกับร่างกายมนุษย์ให้พร้อมต่อภาคการผลิตและบริการ ซึ่ง ฟูโก เรียกว่าเป็น “ศิลปะแห่งการจัดร่างกายมนุษย์” (an art of the human body) เพื่อให้ได้ร่างกายที่ทั้งเชื่อ เชื่อฟัง และมีประโยชน์ (สายพิณ ศุพุทธมงคล, 2543, หน้า 8-19)

นอกจากนี้ ยังมีนักสังคมวิทยาชาวอังกฤษ คือ เทอร์เนอร์ (Turner, 1995 อ้างอิงใน สุธรรม กฤษณะจุฑะ และคณะ, 2550, หน้า 4) จากงาน “สังคมวิทยาสุขภาพและความเจ็บป่วย” (Sociology of Health and Illness) โดย เทอร์เนอร์ ได้พยายามจำแนกและเชื่อมโยงการศึกษาความหมายสุขภาพในระนาบต่างๆ ทั้งในระดับจุลภาคและมหภาค (Micro and Macro Analysis) คือทั้งสุขภาพปัจเจกชน สุขภาพสาธารณะ แต่เขาสนใจ กระบวนทัศน์สุขภาพสังคม ซึ่งเป็นสุขภาพในระดับที่เหนือขึ้นไปจากสุขภาพปัจเจกชน ซึ่งชี้ดวงปัญหาสุขภาพไว้จำกัดเฉพาะเป็นคน ๆ ไป นอกจากนี้ สุขภาพสังคมยังแตกต่างไปจากสุขภาพสาธารณะ ซึ่งหลายคนอาจเข้าใจสับสนว่าเป็นแนวคิดเดียวกัน ความแตกต่างระหว่างสองกระบวนทัศน์นี้ คือ สุขภาพสาธารณะเน้นหนักไปที่ปัจจัยภายนอกในการกำหนดวิถีความเป็นไปของสุขภาพ นำมาสู่การมุ่งหมายไปที่การบริการสาธารณสุขอย่างทั่วถึง และการปิดกวดสภาพแวดล้อมทั้งในบ้านและนอกบ้านให้สะอาดเรียบร้อย เพื่อจะไม่ได้เป็นแหล่งเพาะพันธุ์เชื้อโรค อันจะเป็นสาเหตุแห่งการทำลายสุขภาพของมนุษย์ แต่กระบวนทัศน์สุขภาพสังคม มีหลักการพื้นฐานที่ต้องการไปพ้นความคิดที่แยกขั้วระหว่างสุขภาพปัจเจกชนกับสุขภาพสาธารณะออกจากกัน แต่พยายามผสมฐานคิดการทำความเข้าใจสุขภาพทั้งสองประการเข้าไว้ด้วยกัน

ฐานคิดสุขภาพสังคม มีรากฐานมาจากทฤษฎีการวิเคราะห์สภาพความเป็นไปที่เกิดขึ้นจริงในสังคม มิใช่มาจากการนิยามความหมายสุขภาพจากแง่มุมเชิงอุดมคติ สุขภาพสังคมแม้สนใจปัจจัยภายนอกในฐานะเงื่อนไขที่เป็นปัจจัยอันก่อให้เกิดสุขภาพดีหรือเลว แต่ก็ไม่ได้สนใจปัจจัยเหล่านั้น

แยกออกจากกัน แต่สัมพันธ์กับปัจจัยทางสังคมต่าง ๆ อย่างมีอาจแยกออกจากกัน สุขภาพสังคมจึงมีเป้าหมายที่แตกต่างไปจากสุขภาพสาธารณะ เน้นไปที่การแก้ไขเชิงโครงสร้างสังคมและปรับปรุงสิ่งแวดล้อมในขณะเดียวกัน สุขภาพสังคมไม่ได้เป็นเพียง “สุขภาพองค์รวม” (Holistic Health) ที่มักมีผู้ตีความว่าเป็นสุขภาพที่ให้ความสำคัญกับจิตวิญญาณมากกว่าวัตถุหรือสังคม แต่สุขภาพสังคมให้ความสำคัญเท่า ๆ กันทั้งจิตวิญญาณ สังคม สิ่งแวดล้อมหรือวัตถุ สุขภาพสังคมจึงเน้นหนักไปที่การวิเคราะห์ที่ทั้งความสัมพันธ์ทางสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ และมนุษย์กับสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมา เช่น เทคโนโลยีต่าง ๆ หรือแม้แต่วาระระเบียบที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเป็นกฎเกณฑ์ของสังคม เป็นต้น

กล่าวอีกนัยหนึ่ง แนวคิดสุขภาพสังคมเป็นการเชื่อมระหว่างสุขภาพในระดับวิถีชีวิตของปัจเจกชน แนวคิดสุขภาพสังคมไม่ได้มองไปที่พฤติกรรมของมนุษย์แต่ละคน แต่มองปัจเจกชนในฐานะหน่วยทางสังคม ที่แวดล้อมไปด้วยครอบครัว เพื่อนบ้าน ชุมชน และสังคม อีกทั้งเชื่อมโยงกับสุขภาพในระดับสิ่งแวดล้อม ทั้งสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น สุขภาพสังคมยังได้เชื่อมโยงกับระบบสังคม ซึ่งมีโครงสร้างในการนำพาชีวิตของคนในสังคมไปทางใดทางหนึ่ง สอดคล้องกับ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2552, หน้า 99) เห็นว่า สุขภาพเป็นบูรณาการรวมหน่วยของคุณภาพชีวิต (Health is a integrated quality of life) คือ เมื่อพิจารณาการพัฒนาศักยภาพมนุษย์เพื่อสร้างคุณภาพชีวิตให้แก่บุคคลชุมชน หรือสังคมใดก็ตาม ย่อมจะต้องคำนึงถึงเรื่อง การศึกษา เศรษฐกิจ และสุขภาพ ซึ่งมีความสำคัญต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ในสังคม ทั้งนี้เนื่องจากที่บุคคลจะมีคุณภาพชีวิตที่ดีก็ต้องพัฒนาด้านการศึกษา เศรษฐกิจ และสุขภาพ จึงจะทำให้บุคคลสามารถอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข

ในประเด็นเดียวกันนี้ อีกแนวคิดหนึ่งที่ช่วยอธิบายฐานคติสุขภาพสังคมอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น คือแนวคิดของ ฟริตจ็อฟ คาปรา (Capra, 1975, n.d. อ้างอิงใน พระประชา ปสนุนธมโม และคณะ, 2539, หน้า 43) เขาเห็นว่า กระบวนทัศน์สุขภาพนั้นไม่สามารถแยกไปจากกระบวนทัศน์ชีวิต การจะนิยามว่าสุขภาพคืออะไร ก็ขึ้นอยู่กับว่าเรานิยามชีวิตว่ามีความหมายอย่างไร คาปรา ได้กล่าวไว้ว่า

“สุขภาพและสภาพการบำบัดรักษาในแต่ละยุคสมัยก็มีความหมายแตกต่างกันด้วย ทัศนะเรื่องสุขภาพก็เช่นเดียวกับทัศนะเรื่องชีวิต ตรงที่ไม่สามารถนิยามให้แน่ชัดลงไปได้ และอันที่จริงแล้วคำทั้งสองนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอย่างใกล้ชิด ความหมายของคำว่า สุขภาพ ย่อมขึ้นอยู่กับทัศนะของบุคคลที่มีต่อสิ่งมีชีวิต และความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสิ่งแวดล้อม ในเมื่อทัศนะต่อสิ่งมีชีวิตนั้นจะเปลี่ยนแปลงไปตามแต่ละวัฒนธรรมและตามแต่ละยุคสมัย ฉะนั้น ทัศนะ

เกี่ยวกับสุขภาพย่อมเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน ทักษะต่อสุขภาพที่กว้างออกไปซึ่งจำเป็นสำหรับการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในยุคของเรานั้น ย่อมหมายถึง ทักษะที่ครอบคลุมถึงมิติต่าง ๆ ทั้งแง่ปัจเจกบุคคล สังคมและมิติทางด้านนิเวศวิทยาด้วย ทั้งนี้จะต้องมีทักษะต่อสิ่งมีชีวิตอย่างเป็นกระบวนการควบคุมไปกับทักษะต่อเรื่องสุขภาพอย่างเป็นกระบวนการด้วย”

สุขภาพสังคม ไม่ได้เน้นการนิยามความหมายสุขภาพอย่างอุดมคติ คาปรั้า ได้วิจารณ์การนิยามความหมายสุขภาพตามแนวทางองค์การอนามัยโลก ที่แม้จะพยายามมองสุขภาพเชื่อมโยงระหว่างกาย ใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม แต่เขาเห็นว่า การนิยามความหมายเช่นนี้เป็นเพียงการสร้างภาพสุขภาพให้มีความหมายหยุดนิ่ง และเป็นอุดมคติมากเกินไป แทนที่จะมองสุขภาพอย่างมีพลวัตหรือมองสุขภาพในฐานะกระบวนการที่มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง และเป็นกระบวนการที่ค่อยเป็นค่อยไป แต่การนิยามสุขภาพจะต้องมาจากการมองตามสภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้นและมองอย่างรอบด้าน

สิ่งที่ คาปรั้า พยายามชี้ให้เห็นก็คือการแพทย์ที่ทันสมัยขึ้นไม่ได้หมายความว่าสุขภาพมนุษย์จะดีขึ้น สุขภาพกับการแพทย์นั้นมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันในลักษณะคลุมเครือ เราไม่อาจกล่าวได้อย่างแน่ชัดว่า การแพทย์มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งยวดที่ทำให้สุขภาพของพลโลกดีขึ้น เพราะการแพทย์อาจจะช่วยขจัดโรคภัยไข้เจ็บออกไปจากโลกนี้ได้จำนวนหนึ่ง แต่นั่นเป็นการมองเพียงแค่ว่าความหมายสุขภาพในแง่การปราศจากเชื้อโรค แต่การประเมินสุขภาพจำเป็นต้องประเมินทั้งสุขภาพส่วนบุคคล สุขภาพของชุมชน และพิจารณาครอบคลุมไปถึงสุขภาพจิตและพยาธิของสังคม เพราะแม้จะขจัดเชื้อโรคออกจากร่างกายไปแล้ว แต่ความเจ็บป่วยอาจจะยังคงอยู่ต่อไปได้ เช่นสุขภาพจิตใจที่แย่งยังคงดำรงอยู่ เป็นต้น (Capra, 1975, n.d. อ้างอิงใน พระประชา ปสนุนธมโม และคณะ, 2539, หน้า 60-61) และในปัจจุบัน ความหมายสุขภาพได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก เราจำเป็นต้องย้ายการมองว่าร่างกายเป็นศูนย์กลางของสุขภาพ แต่ในปัจจุบัน ปัญหาสุขภาพได้เคลื่อนย้ายไปสู่พยาธิสภาพทางจิตใจและสังคม ซึ่งเขาเรียกสังคมในปัจจุบันว่าเป็น “สังคมอมโรค”

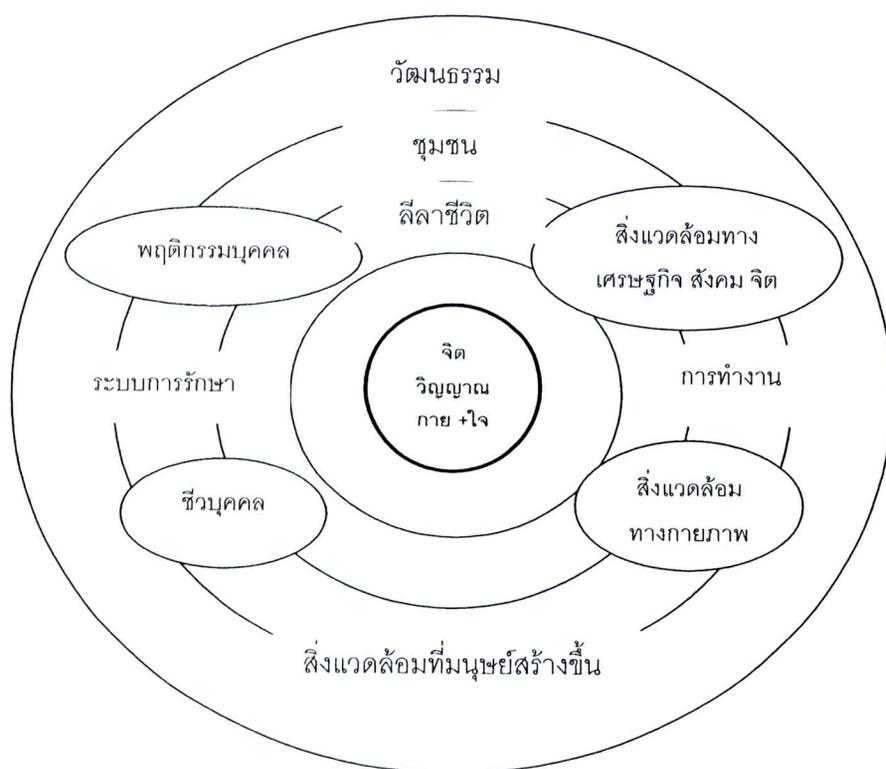
การวิเคราะห์ของ คาปรั้า เป็นสิ่งที่ยืนยันว่าแนวคิดเรื่องสุขภาพจำเป็นต้องเปลี่ยนวิธีคิดใหม่ มิใช่ซ้ำรอยเดิม คาปรั้า เป็นนักคิดที่มองโลกในแง่ดีและมีความหวัง แต่เขาก็เห็นว่า สภาพความเป็นจริงในปัจจุบันจำเป็นต้องถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างถอนรากถอนโคน และจะต้องฟื้นฟูกรอบการแพทย์อย่างค่อยเป็นค่อยไปให้สอดคล้องกับกระบวนการทัศน์ใหม่ คาปรั้าเองก็ประกาศออกมาว่า “ข้าพเจ้าเชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงจะมาจากทางด้านการแพทย์” แต่สำหรับคาปรั้าแล้ว แพทย์มิได้สามารถปลดปล่อยมนุษย์ด้วยตัวแพทย์เอง หรือแพทย์ไม่ใช่พระเจ้า แต่ประชาชนจะต้องเข้ามามี

ส่วนร่วมในประเด็นสุขภาพอย่างเต็มที่ และจะต้องเคารพความหลากหลายของมนุษย์ นี่จะเป็นคำตอบของการนำแนวคิดสุขภาพสังคมไปปฏิบัติได้อย่างจริงจัง

นอกจากแนวคิดดังกล่าว รุจนาถ อรรถสิทธิ์ (2548, หน้า 6-10) ได้ให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า กระบวนทัศน์ของสุขภาพ ได้แปรเปลี่ยนจากกระบวนทัศน์สุขภาพแบบแยกส่วนสู่กระบวนทัศน์สุขภาพแบบองค์รวม ในการเคลื่อนไหวของการสร้างเสริมสุขภาพจะให้ความสำคัญกับกระบวนทัศน์สุขภาพแบบนิเวศน์สังคม (Socio-Ecological Paradigm of Health) กระบวนทัศน์สุขภาพแบบนิเวศน์สังคม เป็นการอธิบายสุขภาพในมุมมองแบบองค์รวมหรือมองสุขภาพในลักษณะผสมผสานระหว่างการแพทย์แบบชีวภาพด้านสังคมวิทยา จิตวิทยา และด้านสุขภาพเชิงนิเวศน์ประกอบกัน กระบวนทัศน์นี้เกิดขึ้นในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 จนกระทั่งถึงหลังศตวรรษที่ 20 แนวคิดและตัวกำหนดสุขภาพและโรคแบบปัจจัยเดียวเริ่มมีความจำกัดมากขึ้น ข้อมูลเชิงประจักษ์จากสหวิทยาการ ตัวอย่างเช่น Psychosomatic Medicine Medical Sociology Social Epidemiology Humanistic Medicine Social Ecology และ Transpersonal Psychology เป็นต้น ทำให้เกิดข้อพิจารณาที่สำคัญ คือ (1) สุขภาพหรือความเจ็บป่วยมีเพียงขึ้นกับปัจจัยด้านสังคมและปัจจัยสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่ยังขึ้นกับศักยภาพทางใจและทางกายของบุคคลที่จะเผชิญกับภัยคุกคามจากภายในและภายนอกด้วย และ (2) โรคและความเจ็บป่วยส่วนใหญ่เป็นผลิตผลของหลายปัจจัยและหลายเงื่อนไขที่ปฏิสัมพันธ์กันหลายด้าน ข้อค้นพบเหล่านี้ได้รับการสนับสนุนจากการวิจัยด้านระบาดวิทยาหลายเรื่อง ตัวอย่างเช่น ปัจจัยเสี่ยงของโรคหลอดเลือดหัวใจ คือ ความดันโลหิต น้ำหนักของร่างกาย ระดับคอเลสเตอรอล การสูบบุหรี่ และการขาดการออกกำลังกาย เป็นต้น

ในปลายศตวรรษที่ 20 แนวคิดการวิเคราะห์สุขภาพและความเจ็บป่วยมีความเชื่อมโยงกับบริบททางสังคมและสิ่งแวดล้อมอย่างไม่ขาดสาย รูปแบบจำลองด้านสุขภาพแบบองค์รวมที่นำเสนอโดย Hancock and Perkins (1985 อ้างอิงใน รุจนาถ อรรถสิทธิ์, 2548, หน้า 7) สามารถช่วยวิเคราะห์สุขภาพได้รอบด้านมากขึ้น ภายใต้ชื่อว่า "Bio-psycho-socio-environmental model of health" หรือมีชื่อเรียกว่า "The Mandala of Health" รูปแบบจำลองดังกล่าวให้ความสำคัญที่สุขภาพแบบองค์รวมและการป่วยของบุคคลเป็นศูนย์กลาง สุขภาพและดำรงอยู่ภายใต้ปัจจัยกำหนด 4 ด้าน คือ ด้านชีวบุคคล (human biology) ด้านพฤติกรรมบุคคล (personal behavior) ด้านสิ่งแวดล้อมทางจิตและสังคม (psycho-social environment) และด้านสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ (physical environment) นอกจากนี้การสร้างเสริมสุขภาพ ยังให้ความสำคัญกับรูปแบบพฤติกรรมร่วมที่ปรากฏทั่วไปในสังคม (collective action and behavior) อันเป็นผลมาจาก

ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม หรือ อาจเรียกได้ว่า "ลีลาชีวิต" (lifestyle) ลีลาชีวิตของบุคคลได้รับมาจากอิทธิพลและการปรับประยุกต์มาจากกระบวนการขัดเกลาทางสังคมตลอดชีวิต (lifelong socialization process) ภายในสิ่งแวดล้อมทางจิตและสังคมตลอดจนคุณค่า และบรรทัดฐานทางสังคม วัฒนธรรม รูปแบบจำลองนี้ยังให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น และเกิดผลต่อสุขภาพโดยตรง ตัวอย่างเช่น การออกแบบเมืองและชุมชน ระบบอุตสาหกรรม การใช้และการอนุรักษ์พลังงาน การคมนาคม การทำงานและระบบชีวิตทางเศรษฐกิจ เป็นต้น ดังภาพ 5

ภาพ 5 แสดงรูปแบบจำลองด้านสุขภาพแบบองค์รวม : a model of the human ecosystem (The Mandala of Health)

ที่มา: Connor and Parker, 1995 อ้างอิงใน รุจนาถ อรรถสิทธิ์, 2548, หน้า 7

สืบเนื่องจากระบบทัศน์ด้านสุขภาพแบบนิเวศน์สังคม และบทสรุปจากงานวิจัย (H. Noock, 1987 อ้างอิงใน รุจนาถ อรรถสิทธิ์, 2548, หน้า 7) นำเสนอว่า เราสามารถพิจารณา

สุขภาพเป็น 2 มิติสำคัญ คือ ความสมดุลของสุขภาพ (health balance) และศักยภาพของสุขภาพ (health potential) โดยพิจารณาได้ทั้งระดับบุคคลและระดับชุมชน

1. ความสมดุลของสุขภาพ (health balance) สำหรับความสมดุลของสุขภาพระดับบุคคล (health balance of the individual level) คือ กระบวนการหรือภาวะชีวิตภายในบุคคลที่มีความสมดุลแบบพลวัตในมุมมองของสามัญชนก็คือ ความปกติ การใช้ชีวิตประจำวันได้ การปราศจากความทุกข์ทางกายและทางใจ การปราศจากการป่วยหรือความพิการ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประสบการณ์และพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมของบุคคล ส่วนสายตาศึกษาสุขภาพ ความสมดุลของสุขภาพระดับบุคคลจะหมายถึง ตัวชี้วัดทางกาย ทางจิต และพฤติกรรมสุขภาพ การปราศจากโรคและความเสี่ยงต่อโรค สำหรับความสมดุลของสุขภาพระดับชุมชน (health balance of the community level) จะสะท้อนถึงภาวะสุขภาพหรือสถานะสุขภาพของกลุ่มประชากรเฉพาะ โดยสามารถประเมินได้โดยการสำรวจครัวเรือนที่เกี่ยวข้องกับระดับของสุขภาพ ระดับของคุณภาพชีวิต การเคลื่อนไหวกิจกรรมสุขภาพ ข้อมูลด้านระบาดวิทยา อัตราและลักษณะการใช้บริการสาธารณสุขของประชากร

2. ศักยภาพของสุขภาพ (health potential) ศักยภาพของสุขภาพมีความสำคัญและเป็นเงื่อนไขเบื้องต้นของความสมดุลของสุขภาพ (prerequisite of health balance) หมายถึง ความสามารถ สมรรถนะ หรือรูปแบบเฉพาะของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับสิ่งแวดล้อม เพื่อจะดำรงหรือสร้างให้เกิดภาวะสมดุลใหม่ ศักยภาพของสุขภาพระดับบุคคล (health potential of the individual level) คือระบบภูมิคุ้มกัน บริโภคนิสัยที่ดีต่อสุขภาพ สมรรถภาพทางกาย ความมั่นคงทางจิตใจ ทักษะและความรู้ด้านสุขภาพที่พอเพียง สีลาชีวิตที่ดีต่อสุขภาพ (healthy lifestyle) และแบบแผนการเผชิญปัญหาชีวิต เป็นต้น เหล่านี้สามารถวัดได้จากตัวชี้วัดหลายปัจจัยและหลายรูปแบบ สำหรับศักยภาพของสุขภาพระดับชุมชน (health potential of the community level) หมายถึง สมรรถนะหรือกิจกรรมของชุมชนที่ปกป้องหรือก่อให้เกิดความสมดุลของสุขภาพสำหรับสมาชิกในชุมชนนั้น ตัวอย่างเช่น นโยบายและการจัดการด้านสุขภาพ สัดส่วนและการกระจายงบประมาณด้านสร้างเสริมสุขภาพ ด้านป้องกันโรคและสวัสดิการสังคม การจ้างงาน ความปลอดภัยทางสังคม สิ่งแวดล้อมที่ดีต่อสุขภาพ การสร้างสมรรถนะชุมชนในการควบคุมปัจจัยด้านสุขภาพ นอกจากนี้ ยังสามารถพิจารณาการเข้าถึงบริการสาธารณะ แหล่งความรู้และการเสริมทักษะด้านสุขภาพ กิจกรรมการผ่อนคลาย ความหลากหลายของกิจกรรมทางสังคมวัฒนธรรม และการสร้างทางเลือกของวิถีชีวิตที่ดีต่อสุขภาพ เป็นต้น เหล่านี้จะชี้ให้เห็นถึงศักยภาพชุมชนในการดูแลและปกป้องสุขภาพของสมาชิกชุมชนได้ จะเห็นได้ว่า กระบวนทัศน์และความหมายของ

สุขภาพ กำเนิดและพัฒนาจากการแพทย์แบบชีวภาพสู่สุขภาพแบบนิเวศสังคม นั่นคือ การมองสุขภาพเชิงบวก สุขภาพหมายถึง สุขภาวะของชีวิตในหลายมิติและมีตัวกำหนดและเงื่อนไขแบบหลายปัจจัย และสุขภาพสามารถพิจารณาได้ 2 มิติ คือ ความสมดุลของสุขภาพและศักยภาพของสุขภาพ โดยพิจารณาได้ทั้งระดับบุคคลและระดับชุมชน

อย่างไรก็ตาม ถ้าย้อนมองปัญหาสาธารณสุขของประเทศไทย มักจะเกิดจากโรคติดต่อเป็นหลัก การบริการทางด้านสุขภาพจึงเน้น การรักษาพยาบาลเป็นสำคัญ แต่ปัจจุบันปัญหาสาธารณสุข ได้แปรเปลี่ยนไปเป็นโรคไม่ติดต่อ ซึ่งมีผลมาจากพฤติกรรมเสี่ยง เช่น การสูบบุหรี่ การดื่มสุรา การรับประทานอาหารหวานจัด เค็มจัด มีไขมันสูง กากใยน้อย ขาดการออกกำลังกาย ภาวะเครียด การมีเพศสัมพันธ์ที่ไม่ปลอดภัย เป็นต้น และผลจากสิ่งแวดล้อมเสี่ยง ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ทางเคมี ทางชีวภาพ และทางสังคมวัฒนธรรม เช่น การอยู่อาศัยอย่างแออัด การขาดแคลนแหล่งน้ำ การมีสัตว์นำโรคชุกชุม การระบาดของยาเสพติด เป็นต้น ปัญหาเหล่านี้ ก่อให้เกิดภาวะโรคเรื้อรัง ที่ต้องอาศัยระยะเวลา และค่าใช้จ่าย ทั้งในส่วนของรัฐ และตัวผู้ป่วยเองเป็นจำนวนมาก รวมทั้งพบว่า เป็นสาเหตุการตายที่สำคัญ ของประเทศในปัจจุบัน

ที่ผ่านมา ได้มีการพัฒนาการสาธารณสุขของประเทศไทย ในด้านต่างๆ เช่น การพัฒนาบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุข การจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกทางการแพทย์ การกระจายทรัพยากร และการสร้างสถานอนามัยใกล้บ้าน โครงการสร้างหลักประกันทางสุขภาพ เป็นต้น แต่ปัญหาที่ตามมา ก็คือ ค่าใช้จ่ายในการบริการทางการแพทย์ เพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว และเมื่อเปรียบเทียบค่าใช้จ่ายด้านสุขภาพ กับผลลัพธ์ด้านสุขภาพของประชาชน พบว่า ประเทศไทยมีการใช้จ่ายทางการแพทย์ ที่ไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร นอกจากนี้ ในระบบบริการยังมีปัญหาด้านอื่น ๆ อีก เช่น โรงพยาบาลของรัฐมีปริมาณงานเกินกว่ากำลังการให้บริการ ประชาชนจำนวนหนึ่งไม่สามารถเข้าถึงบริการของโรงพยาบาล และมีภาวะของ "การรักษาโรค มากกว่ารักษาคน" เป็นต้น ดังนั้น การเน้นแต่การรักษาพยาบาลเพียงอย่างเดียว จึงไม่เพียงพอ ต้องอาศัยกลยุทธ์ใหม่ ในการแก้ปัญหาสาธารณสุขของประเทศ ทั้งนี้ในปี พ.ศ. 2548 ประเทศไทยได้รับเกียรติจากองค์การอนามัยโลก (WHO) ให้เป็นเจ้าภาพประชุมนานาชาติการส่งเสริมสุขภาพโลก ครั้งที่ 6 ที่ประชุมมีมติทำให้เกิดแนวทางการสร้างเสริมสุขภาพให้กับประชาชนโลกเรียกว่า "กฎบัตรกรุงเทพฯ หรือ Bangkok Charter for Health Promotion " มีประเด็นสำคัญ 5 ประการ คือ 1) การที่เน้นให้การส่งเสริมสุขภาพอยู่บนพื้นฐานสิทธิมนุษยชน 2) กำหนดนโยบายแนวทางการปฏิบัติและการวางโครงสร้างพื้นฐานที่เกี่ยวข้องอย่างยั่งยืนในการจัดการปัจจัยที่มีผลกระทบต่อสุขภาพ 3) ให้สร้างศักยภาพในการส่งเสริมสุขภาพทั้ง 5 ด้าน ได้แก่ การพัฒนานโยบาย ภาวะผู้นำ การดำเนินงานเพื่อ

การส่งเสริมสุขภาพ องค์ความรู้ทางสุขภาพและการวิจัยรวมทั้งความรู้ทางด้านสุขภาพ 4) สร้างพันธมิตรด้านสุขภาพ ทั้งภาครัฐ เอกชน และองค์กรเอกชนสาธารณะประโยชน์ที่จะร่วมมือกัน ส่งเสริมสุขภาพอย่างยั่งยืน และ 5) ใช้มาตรการทางกฎหมายเพื่อคุ้มครองความปลอดภัยและ ส่งเสริมให้ประชาชนทุกคนมีโอกาสเข้าถึงการมีสุขภาพที่ดี

ทั้งนี้ แนวคิดเกี่ยวกับสุขภาพ ในประเทศไทยได้มีการกำหนดความหมายสุขภาพไว้หลาย ประเด็นที่น่าสนใจ คือ การมองว่าสุขภาพเป็นสภาวะ สามารถปรับเปลี่ยนไปได้ตามช่วงเวลาและ สถานการณ์แวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง ทางด้าน ประเวศ วะสี (2543, หน้า 1) และ พระราชบัญญัติ สุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550, หน้า 8) กล่าวว่า สุขภาพ หมายถึง สภาวะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้ง ทางกาย ทางจิต ทางปัญญา และทางสังคม เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมอย่างสมดุล สอดคล้องกับ วาสนา คุณาอภิสิทธิ์ (2547, หน้า 17) เห็นว่า สุขภาพกับสภาวะ(wellnessหรือ well-being) คือ ความเป็นดีอยู่ดี หรือภาวะที่เป็นสุขในลักษณะองค์รวมของสุขภาพด้านต่าง ๆ คือ สภาวะทางกาย สภาวะทางปัญญา สภาวะทางอารมณ์ สภาวะทางสังคม และสภาวะทางจิตวิญญาณ มี พื้นฐานโยงใยมาจากสุขภาพดี (Healthy) แบบดีที่สุด เหมาะสมที่สุดและเป็นที่น่าพอใจที่สุด โดยมี แนวคิดหลักที่มุ่งเน้นการสร้างสุขภาพมากกว่าการซ่อมสุขภาพ รวมถึงการพัฒนาระบบสุขภาพทั้ง ระบบ เพื่อให้เชื่อมโยงถึงเหตุปัจจัยทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม โดยอาศัยหรืออิงการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วนเป็นสำคัญ (กระทรวงสาธารณสุข, 2546) และ กระทรวงสาธารณสุข (2545, หน้า 4-5) จึงได้มีการกำหนดแผนพัฒนาสุขภาพแห่งชาติขึ้น เพื่อเป็น แนวทางในการดำเนินงานพัฒนาระบบสุขภาพโดยรวม ซึ่งมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ 4 ประการคือ

1. เพื่อสร้างสุขภาพเชิงรุก ที่มุ่งส่งเสริมสุขภาพดี และการคุ้มครองความปลอดภัยของ ชีวิตและสุขภาพ ทั้งด้านความมั่นคงและความปลอดภัยของระบบอาหาร ความปลอดภัยด้าน สิ่งแวดล้อมและการประกอบอาชีพ การคุ้มครองผู้บริโภค และการป้องกันควบคุมโรค
2. เพื่อสร้างหลักประกันที่ช่วยคุ้มครองสุขภาพของประชาชน จากผลกระทบทาง เศรษฐกิจสังคม และการพัฒนาและสร้างหลักประกันในการเข้าถึงสถานบริการสุขภาพที่มีคุณภาพ อย่างทั่วถึงและเป็นธรรม โดยเฉพาะคนจนและด้อยโอกาสในสังคม
3. เพื่อสร้างความเข้มแข็งของปัจเจกบุคคล ครอบครัว ชุมชน และสังคม ให้มีศักยภาพใน การดูแลและสร้างเสริมสุขภาพ มีการเรียนรู้ มีส่วนร่วมในการสร้างและจัดการระบบสุขภาพ
4. เพื่อสร้างกลไกและมาตรการในการสร้างและแสวงหา และใช้ความรู้เพื่อการพัฒนา สุขภาพโดยเน้นการวิจัยและพัฒนา เพื่อประโยชน์จากภูมิปัญญาสากลและภูมิปัญญาไทยอย่าง เท่าทัน เพื่อการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ

จากการวิเคราะห์วัตถุประสงค์ทั้ง 4 ประการ พบว่าได้แฝงนัยของการจัดการสุขภาพอย่างพอเพียงไว้ นั่นคือ การเน้นที่ประชาชนซึ่งเป็นปัจเจกบุคคล ตลอดจนครอบครัว ชุมชน และสังคมโดยรวม ที่จะต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการดูแลสุขภาพของตนเอง มีการจัดการระบบสุขภาพที่เหมาะสมกับสถานะของแต่ละบุคคล แต่ละครอบครัว แต่ละชุมชน รวมตลอดจนแต่ละบริบทของสังคมที่แตกต่างกัน ในขณะที่เดียวกันก็มุ่งที่จะเสริมสร้างบทบาทขององค์การภาคประชาชนให้มีความเข้มแข็งในการจัดการสุขภาพมากขึ้น โดยลดบทบาทของภาครัฐลงให้เป็นเพียงผู้สนับสนุนทางด้านทรัพยากร เทคโนโลยี งบประมาณ และวิชาการที่เกี่ยวข้อง ดังเห็นได้จากยุทธศาสตร์ของกระทรวงสาธารณสุขที่เน้นการสร้างสุขภาพเชิงรุก การปฏิรูประบบโครงสร้างและกลไกการบริหารจัดการระบบสุขภาพ การบริหารจัดการความรู้และภูมิปัญญาเพื่อสุขภาพ และที่สำคัญคือการสร้างความเข้มแข็งของภาคประชาสังคมเพื่อสุขภาพ (กระทรวงสาธารณสุข, 2546, หน้า 22-23)

นอกจากนี้ ทางด้าน อมร นนทสูต (2548, หน้า 17-20) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการของการสร้างสุขภาพสู่ความยั่งยืน โดยมีองค์ประกอบในการดำเนินการสร้างสุขภาพ ดังนี้

1. การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน จะเกิดขึ้นและมีความเข้มแข็งเพียงพอที่จะทำให้เกิดผลลัพธ์ที่ดีต่อสุขภาพของประชาชนทุกส่วน จะต้องปรับแนวคิดและบทบาทในการดำเนินงานให้ประชาชนได้กระทำด้วยตนเองอย่างแท้จริง โดยเฉพาะกระบวนการวางแผน กระบวนการคิด การตัดสินใจ รวมทั้งกำหนดตัวชี้วัดในการประเมินและตรวจสอบ กระตุ้นให้ชุมชนร่วมคิด ร่วมทำ เสวนากันบ่อย ๆ เพื่อปรับแนวคิดและบทบาทตนเอง กระตุ้นให้มีการใช้ทุนของท้องถิ่นทำงานเป็นเครือข่าย โดยกระบวนการทั้งหมดของประชาชนจะต้องเป็นผู้คิดและตัดสินใจทำด้วยตนเองตามวิธีการของประชาชน สำหรับประชาชนต้องเป็นผู้สร้างความเข้มแข็งขององค์กรด้วยตนเอง

2. การส่งเสริมความร่วมมือระหว่างภาคีเครือข่ายพันธมิตร การทำงานสร้างสุขภาพของชุมชนจะต้องมีรูปแบบการทำงานเป็นประชาคม มีภาคีเครือข่ายพันธมิตรอื่นเข้าร่วมด้วยทั้งภาครัฐ เอกชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วม เนื่องจากปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนไม่ได้มีปัญหาดียว แม้แต่ปัญหาด้านสุขภาพอนามัยยังเกิดจากปัจจัยหลายสาเหตุที่เกี่ยวข้องกัน ดังนั้นในการเตรียมการดำเนินงานทุกครั้งทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องจะต้องมาปรึกษาหารือกันถึงวิธีการทำงานร่วมกันคิดแล้วแยกกันทำให้ประชาชนได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่ ใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ และคุ้มค่าและทุกหน่วยงานได้รับผลประโยชน์ร่วมกัน

3. ความร่วมมือจากประชาชนและชุมชน การสร้างสุขภาพของชุมชนเป็นการดำเนินกิจกรรมภายใต้การตัดสินใจและความต้องการของประชาชนและชุมชนตามศักยภาพของท้องถิ่น ประชาชนและชุมชนมีอำนาจเต็มที่สามารถคิดเอง ทำเองได้อย่างมีอิสระ มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ วิเคราะห์ปัญหาชุมชน ร่วมกันกำหนดแนวทางที่เป็นไปได้ด้วยวิธีที่สอดคล้องกับวิถีชุมชน มีความรู้ความสามารถแก้ปัญหาของชุมชน มีการบริหารจัดการ มีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมของชุมชน ดังนั้น กระบวนการสร้างสุขภาพที่ดีจึงควรมีการระดมการมีส่วนร่วมของชุมชนและประชาชนให้มีบทบาทในการพัฒนา จัดกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อพัฒนาปัญญาและองค์ความรู้เกี่ยวกับการสร้างสุขภาพในทุกมิติ ควบคู่ไปกับการสนับสนุนกลุ่ม ชมรม ประชาคมและประชาชนในการทำกิจกรรมสร้างสุขภาพอย่างต่อเนื่อง

สรุปว่ากระบวนการทัศน์ใหม่ในการพัฒนาชุมชนจะต้องเน้นการสร้างพลังและเพิ่มขีดความสามารถของชุมชนและประชาชน โดยเน้นการทำงานแบบมีส่วนร่วม ในกิจกรรมต่าง ๆ ของการพัฒนา อาทิ ร่วมกันเก็บวิเคราะห์ข้อมูล ค้นหาปัญหาชุมชน กำหนดแนวทางแก้ไขปัญหาดัดสนใจเลือกกิจกรรมลงมือดำเนินการและประเมินผล สรุปและส่งเสริมให้มีการเรียนรู้แลกเปลี่ยนการทำงานในชุมชนก่อให้เกิดความรู้ ความสามารถ และทักษะการพัฒนาชุมชนโดยเน้นการพึ่งพาตนเอง การส่งเสริมสุขภาพจะต้องพิจารณาปัญหาสุขภาพที่เกี่ยวข้องกับหลายมิติทางสังคม จะต้องอาศัยพลังของสังคมเข้ามามีส่วนร่วม นับตั้งแต่การคิดวิเคราะห์ปัญหาสุขภาพของชุมชน ร่วมกันกำหนดแนวทางแก้ปัญหาที่เป็นไปได้ การบริหารจัดการร่วมกันโดยใช้หลักการสร้างการมีส่วนร่วม การตัดสินใจ การประเมินและตรวจสอบให้ตรงกับความต้องการของประชาชนและชุมชนตามสภาพท้องถิ่นและสอดคล้องกับวิถีความเป็นอยู่ของชุมชน

สอดคล้องกับ เฉลียว บุรีภักดี(2545, หน้า 55-56)ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ในการพัฒนาสุขภาพเป็นกระบวนการความคิดและปฏิบัติที่ทุกฝ่ายเข้ามาเรียนรู้โดยการทำงานร่วมกันใช้ความพยายามร่วมกันและไม่เป็นปรปักษ์ต่อกันและเป็นกระบวนการความคิดที่ต้องอาศัยความร่วมมือจากทุกฝ่ายเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาเพื่อเสริมพลังให้แข็งแกร่ง โดยการคิดและเรียนรู้ร่วมกันอย่างมีปฏิสัมพันธ์ มีการปฏิบัติอย่างจริงจังบนฐานความรัก ความเมตตา โดยคำนึงถึงประชาชนเป็นศูนย์กลางโดยการเปลี่ยนแปลงเป้าหมายจากหน่วยงานมาเป็นประชาชน สหวิชาการแบบองค์รวม โดยเปลี่ยนความเชื่อที่จะทำเป็นส่วน ๆ แล้วนำมาผสมผสานกันให้เป็นการนำความจริงทั้งหมดมาจัดการให้พร้อมกัน การมีส่วนร่วมของประชาชน นำประชาชนมาร่วมโครงการ กิจกรรมของหน่วยงานไปให้ประชาชนมีแผนการพัฒนาของเขาและหน่วยงานที่เข้าไปร่วมทำงาน การทำงานร่วมกัน นำกิจกรรมที่หลากหลายของหน่วยงานมาผสมผสาน โดยการค้นหาความคิดร่วมกันและ

ทำงานรวมกันตั้งแต่ต้นให้บรรลุเป้าหมายและวัตถุประสงค์เดียวกัน สอดคล้องกับวิพุธ พูลเจริญ (2544, หน้า 4) เห็นว่า การจะสร้างสุขภาพดังกล่าวนั้นต้องมุ่งสู่เป้าหมายที่สุขภาพของประชาชนเป็นหลัก การคุ้มครองความปลอดภัยของชีวิตและทรัพย์สิน ความปลอดภัยและความมั่นคงของระบบอาหาร และการควบคุมป้องกันโรคที่มีประสิทธิภาพ ตลอดจนการจัดให้คนในสังคมไทยทุกคนมีหลักประกันที่จะดำรงชีวิตอย่างมีสุขภาวะ สามารถเข้าถึงบริการสุขภาพที่มีคุณภาพอย่างเสมอภาค มีชีวิตอยู่ในครอบครัว ชุมชนและสังคมที่มีความพอเพียงทางสุขภาพ มีศักยภาพด้านการเรียนรู้และมีส่วนร่วมในการจัดการด้านสุขภาพ โดยสามารถใช้ประโยชน์ ทั้งภูมิปัญญาสากลและภูมิปัญญาไทย ได้อย่างรู้เท่าทันเพื่อสร้างหลักประกันที่ช่วยคุ้มครองสุขภาพของประชาชนจากผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคม ในการเข้าถึงบริการสุขภาพที่มีคุณภาพอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม โดยเฉพาะคนจนและผู้ด้อยโอกาสในสังคม

อย่างไรก็ตาม สุขภาพชุมชนจะเกิดเป็นรูปธรรมได้จำเป็นต้องมีการสร้างความเข้มแข็งของปัจเจกบุคคล ครอบครัว ชุมชน และสังคม ให้มีศักยภาพ ในการดูแลสุขภาพก่อน โดยมุ่งเน้นให้เกิดการเรียนรู้ การมีส่วนร่วมเพื่อให้เกิดการสร้างและการจัดการระบบสุขภาพ ตลอดจนสร้างกลไกและมาตรฐานในการแสวงหา และใช้ความรู้เพื่อการพัฒนาสุขภาพโดยเน้นการวิจัยและพัฒนาเพื่อการใช้ประโยชน์จากภูมิภาคนานาชาติ และภูมิภาคไทยอย่างรู้เท่าทัน เพื่อการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ เพื่อให้เกิดความเชื่อมโยงถึงเหตุปัจจัยทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม โดยการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วน มุ่งเน้นยุทธศาสตร์การสร้างการมีส่วนร่วม และการสร้างเครือข่ายภาคีสุขภาพ ทุกส่วนภาคในกระบวนการวางแผนและการนำแผนไปสู่การปฏิบัติอย่างแท้จริง ทั้งนี้ วิพุธ พูลเจริญ ยังได้กล่าวถึงการปรับเปลี่ยนกระบวนการใหม่ทางสุขภาพก็คือ การมุ่งเน้นแนวทางและกลวิธีที่สร้างสรรค์สุขภาวะในทุกมิติเพื่อทดแทนและระดมสรรพกำลังและทรัพยากรไปในด้านการรักษาและดูแลสุขภาพที่เสื่อมสลายและทรุดโทรม อันเป็นการต่อสู้เชิงรับซึ่งจำต้องใช้ทรัพยากรมากกว่าแต่กลับคุ้มทุนน้อยกว่า การปรับเปลี่ยนแนวคิดใหม่เหล่านี้ให้เกิดผลเป็นภารกิจที่เป็นรูปธรรมภายใต้นโยบายที่ชัดเจนขององค์กรทุกระดับ

จากแนวคิดและความหมายของคำว่า "สุขภาพ" ดังกล่าวได้สอดคล้องกับหลักการของการส่งเสริมและพัฒนาสุขภาพแนวใหม่ที่เป็นการสร้างเสริมความเข้มแข็งและศักยภาพของบุคคล ชุมชน และสังคม ให้บรรลุสู่การมีสุขภาวะที่ดีในอนาคต โดยใช้หลักสำคัญ 5 ประการ (WHO, 1986) กล่าวคือ

1. การสร้างนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ (Building Healthy Public Policy) การส่งเสริมสุขภาพมีขอบเขตกว้างขวาง ทั้งในและนอกภาคสุขภาพ เรื่องของสุขภาพจึงเป็นเรื่องที่ต้อง

คำนึงถึงและให้ความสำคัญของผู้กำหนดนโยบายทุกสาขา และทุกระดับที่เกี่ยวข้องร่วมกัน กำหนดนโยบายทุกระดับให้เป็นแผนปฏิบัติและมาตรการต่าง ๆ ให้ชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นด้านกฎหมาย การคลัง ภาษี หรือการปฏิรูปองค์กรเพราะสุขภาพที่เกี่ยวกับคนทั้งมวลต้องอาศัยนโยบายการพัฒนาที่มีความเสมอภาคและเป็นธรรม

2. การสร้างสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อสุขภาพ (Creating Supportive Environment) การสร้างสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อระดับสุขภาพนี้ หมายถึง การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทั้งทางกายภาพ ชีวภาพ และสังคมที่มีอยู่ในชุมชนทุกระดับทั้งระดับประเทศ และระดับโลก เนื่องจากสมดุลทางธรรมชาติมีผลโดยตรงต่อการมีสุขภาพดี และการจัดสิ่งแวดล้อมให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของการดำรงชีวิตการทำงานและการใช้เวลาว่างโดยการสร้างสังคมที่มีสุขภาพดี การสร้างเมืองที่มีสุขภาพดี เป็นต้น

3. การเสริมสร้างกิจกรรมของชุมชนให้เข้มแข็ง (Strengthening Community Action) การส่งเสริมภาพ เริ่มตั้งแต่การจัดลำดับความสำคัญของปัญหา การตัดสินใจ การวางแผนการดำเนินการเพื่อบรรลุสถานะที่ดีกว่าเดิมต้องดำเนินโดยชุมชน โดยการเสริมสร้างอำนาจของชุมชนให้มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ การพัฒนาชุมชนจำต้องระดมทรัพยากรทั้งมนุษย์และวัตถุภายในชุมชน เพื่อยกระดับการช่วยเหลือตนเอง และการสนับสนุนทางสังคมเพื่อเสริมสร้างความแข็งแกร่งและการมีส่วนร่วมของชุมชน และการควบคุมกำกับในเรื่องของสุขภาพ ทั้งนี้ชุมชนจะต้องเข้าถึงข้อมูลข่าวสารได้รับโอกาสเรียนรู้และมีแหล่งทุนสนับสนุน

4. การพัฒนาทักษะส่วนบุคคล (Developing Personal Skills) การส่งเสริมสุขภาพโดยการสนับสนุนการพัฒนาบุคคลและสังคมด้วยการให้ข้อมูลข่าวสาร ประสบการณ์ด้านการเรียนรู้จากภายใน และนอกชุมชน การศึกษาเพื่อสุขภาพและการเสริมทักษะในการดำรงชีวิตเป็นการเพิ่มทางเลือกแก่ประชาชน ให้สามารถควบคุมสถานะสุขภาพและสิ่งแวดล้อมของพวกเขาได้มากขึ้น

5. การปรับเปลี่ยนระบบบริการด้านสุขภาพ (Reorienting Health Services) ในระบบบริการสาธารณสุขในการส่งเสริมสุขภาพ เป็นความรับผิดชอบร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่สาธารณสุขและผู้รับบริการชุมชน สถาบันบริการสาธารณสุขและรัฐบาล ซึ่งต้องทำงานร่วมกัน เพื่อมุ่งไปสู่สุขภาพที่ดีของประชาชน นอกจากงานรักษาพยาบาล ภาคสาธารณสุขต้องหันมาทำงานด้านส่งเสริมสุขภาพให้มากขึ้น โดยเน้นให้ผู้รับบริการและชุมชนมีภาวะสุขภาพที่ดี ในลักษณะที่ไวต่อปัญหา และสอดคล้องกับวัฒนธรรมและความต้องการของชุมชนและโปร่งใส สามารถควบคุมตรวจสอบได้ นอกจากนี้ยังต้องสร้างภาคี ส่งเสริมสุขภาพโดยการร่วมมือกับภาคอื่น ๆ (เช่น สังคม เศรษฐกิจ การเมือง สิ่งแวดล้อม) การปรับเปลี่ยนบริการสาธารณสุขต่าง ๆ เพื่อปรับเจตคติ ทิศทาง

และการจัดระบบบริการสาธารณสุข เน้นการมองปัญหาแบบองค์รวม และส่งเสริมให้มีทางเลือกที่หลากหลายในการพัฒนาสุขภาพ

ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า สุขภาพชุมชนมีความซับซ้อน มีความสัมพันธ์ทั้งในเชิงสังคมวิทยา มานุษยวิทยา แม้กระทั่งวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี การมองจากเพียงมุมเดียว ก็ไม่สามารถทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์บางเรื่องได้ ซึ่งนำไปสู่การกำหนดนโยบายและแผนการจัดการที่ไม่สอดคล้องต่อปรากฏการณ์นั้นได้ และยังต้องทำความเข้าใจเรื่องของชุมชน อย่างน้อยต้องเข้าใจว่า ชุมชนนั้นไม่ได้เป็นภาชนะที่ว่างเปล่า ชุมชนไม่สามารถจะแยกเป็นส่วน ๆ แล้วเข้าไปทำงานด้านใดด้านหนึ่งเท่านั้น ไม่ได้มีกลไกภาครัฐกลไกเดียว ไม่ได้มีอะไรที่เหมือนกันที่จะทำอะไรเหมือน ๆ กัน ทุกชุมชนต้องเข้าใจว่า ชุมชนเป็นองค์รวมที่มีทุนทางสังคม มีกลไกทางสังคมที่สลับซับซ้อนและมีอัตลักษณ์ของตนเอง

ดังนั้น กล่าวโดยสรุปหมายความว่า การพัฒนาชุมชนด้านสุขภาพ ถือว่าเป็นการดำเนินงานเกี่ยวกับกิจกรรมสุขภาพที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตด้านสุขภาพของทุกคนในชุมชน โดยการร่วมมือกันของทุก ๆ ฝ่าย หรือทุก ๆ ภาคส่วนในชุมชน การพัฒนาสุขภาพจึงเป็นกระบวนการสร้างเสริมให้เกิดการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เกิดการพัฒนาศักยภาพของคนจากระดับปัจเจกบุคคล สู่ครอบครัวและชุมชนที่มีความผสมผสานอย่างกลมกลืนกับกระแสการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมและสังคม โดยการเปิดโอกาสให้มีส่วนร่วมของทุกฝ่ายในลักษณะพหุภาคี และไม่ขัดแย้งกับวัฒนธรรม และภูมิปัญญาขององค์กรและชุมชน สามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ เป็นรูปธรรมและต่อเนื่องยั่งยืน ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นประเด็นสำคัญและประเด็นหลักที่ผู้วิจัยต้องนำไปพิจารณาในการศึกษาเพื่อการวิเคราะห์ในการวิจัยครั้งนี้

ตอนที่ 5 แนวคิดการวิจัยทฤษฎีฐานราก

การทำความเข้าใจเกี่ยวกับปรากฏการณ์กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ ได้ใช้วิธีวิทยาของ การสร้างทฤษฎีฐานราก หรือเรียกว่า การสร้างทฤษฎีจากข้อมูล ซึ่งชาย โพลิตตา (2547, หน้า 176) และนภาพรณี หะวานนท์ (2539, หน้า 100) ได้อธิบายการสร้างทฤษฎีจากฐานรากไว้ว่า เป็นวิธีวิทยาที่เริ่มใช้กันมากขึ้นในงานวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ โดยเหตุที่ในปัจจุบันมีคำถามและปัญหามากมายเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์และการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน และได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาในระดับและรูปแบบที่แตกต่างกัน จนทำให้คนเริ่มตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ที่มีอยู่ในปัจจุบันว่าจะสามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมได้อย่างเพียงพอ ถูกต้อง และเหมาะสม กับประเด็นปัญหาที่มีความซับซ้อนและมีความหลากหลายไปตามบริบททางสังคม วัฒนธรรม และระดับการพัฒนาหรือไม่

ความคิดพื้นฐานของการสร้างความรู้โดยการสร้างทฤษฎีจากฐานราก มาจากความเชื่อที่ว่ามนุษย์ได้สร้างความหมายที่อยู่รอบๆ ตัวขึ้นมาจากความสัมพันธ์กับผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความเชื่อ อาทร ความร่วมมือ การแข่งขัน การอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล หรือความเข้มแข็งของชุมชน ปรัชญาการณทางสังคม หรือความจริงทางสังคม จึงถูกตีความ และให้ความหมายโดยคนที่อยู่ในบริบททางสังคมนั้น ดังนั้น การคิดไว้ล่วงหน้าว่าสิ่งต่างๆ มีความหมายต่อคนอย่างไร จึงอาจทำให้ได้ข้อสรุปที่ผิดพลาดในการทำความเข้าใจปรัชญาการณทางสังคม เพื่อให้การศึกษาปรัชญาการณกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ ซึ่งเป็นการศึกษาเพื่อสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎี ผู้วิจัยจึงได้นำเสนอแนวคิดการวิจัยทฤษฎีฐานราก โดยสรุปสาระสำคัญดังต่อไปนี้

5.1 การวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล (grounded theory Method)

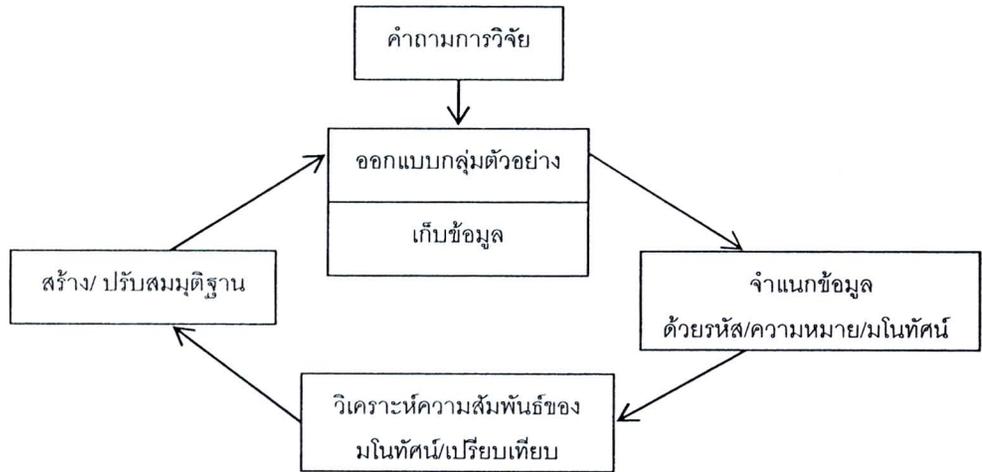
Glaser and Strauss (1967 อ้างอิงใน เบญจฯ ยอดดำเนิน-แอ็ดติงค์, 2552, หน้า 77) ได้อธิบายคำว่า ทฤษฎีฐานราก (grounded theory) ไม่ใช่ทฤษฎี และไม่ใช้การทดสอบทฤษฎี แต่เป็นวิธีการเก็บรวบรวม และวิเคราะห์ข้อมูลอย่างเป็นระบบ เพื่อพัฒนาเป็นทฤษฎี ทางด้าน (Locke, 2001 อ้างอิงใน อภิลิทธิ์ บุญญา, 2553, หน้า 54) เห็นว่า การวิจัยทฤษฎีฐานราก (grounded theory research) คือ การศึกษาปรัชญาการณทางสังคม เป็นการศึกษาที่ไม่เน้นการเริ่มต้นด้วยกรอบแนวคิดหรือทฤษฎีแต่การวิจัยจะไปจบลงที่การเสนอข้อสรุปเชิงทฤษฎีสำหรับการอธิบายปรัชญาการณที่ศึกษา การวิจัยทฤษฎีฐานราก หรือการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากฐานข้อมูล เป็นการวิจัยที่ดำเนินการแบบอุปนัย(inductive) อย่างเคร่งครัด ทฤษฎีจะถูกสร้าง (construct) และได้รับการตรวจสอบ (verify) โดยการเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปรัชญาการณทางสังคมอย่างเป็นระบบ การสร้างทฤษฎีฐานรากอาศัยกระบวนการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ เช่น การสัมภาษณ์ระดับลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การจัดกลุ่มสนทนา โดยข้อมูลที่น่ามาวิเคราะห์จะต้องเป็นข้อมูลที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับปรัชญาการณทางสังคมในเรื่องที่ศึกษาอย่างรอบด้านการบันทึกข้อมูลในลักษณะนี้มักอาศัยการบรรยายเหตุการณ์ ประสบการณ์ของคน เรื่องเล่าสภาพสังคม การบรรยายอย่างละเอียด กระบวนการเก็บข้อมูลเหล่านี้ เป็นความพยายามที่จะเข้าใจถึงความหมาย ประสบการณ์ เหตุการณ์ เพื่อจะช่วยให้ผู้วิจัยตีความปรัชญาการณนั้น ได้ตรงตามความหมายของสิ่งที่เกิดขึ้น ซึ่งจะนำไปสู่การทำความเข้าใจปรัชญาการณนั้น ๆ

นอกจากนั้น นภาภรณ์ หะวานนท์ (2539, หน้า 103-104) ได้เสนอลักษณะพิเศษของการวิจัยแบบการสร้างทฤษฎีจากข้อมูลเพิ่มเติมว่า วิธีการนี้เป็นการพัฒนาขึ้นจากข้อคำถามหรือข้อสงสัยที่มีต่อวิธีการเข้าถึงปรัชญาการณทางสังคมโดยอาศัยทฤษฎีหลัก (Grand Theory) โดยกระบวนการวิจัยจะให้ความหมายหรือให้คำนิยามมโนทัศน์ต่าง ๆ ตามข้อเสนอของทฤษฎีไว้

ล่วงหน้าว่าจะสามารถให้คำอธิบายเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมได้สอดคล้องตามความเป็นจริง ได้มากน้อยเพียงไร ส่วนวิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานรากจากข้อมูล เน้นที่การศึกษา ปรากฏการณ์ทางสังคมโดยยึดหลักของการทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นค่านิยม ความคิด ความเชื่อ ทักษะ รวมทั้งคำอธิบายพฤติกรรมต่าง ๆ จากโลกหรือมุมมองของคนในสังคมนั้นเอง จากนั้นจึงนำข้อมูลที่ได้มาสร้างมโนทัศน์หาความเชื่อมโยงระหว่างมโนทัศน์ต่าง ๆ เพื่อให้ได้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีของปรากฏการณ์ทางสังคมที่ต้องการหาคำอธิบาย โดยนัยนี้ปรากฏการณ์ทางสังคมจึง ถูกศึกษาอย่างมีอิสระตามความหมายที่เป็นจริง โดยไม่ถูกตีกรอบอย่างเข้มงวดไว้ล่วงหน้าสิ่งต่าง ๆ มีความหมายต่อคนอย่างไร อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าวิธีการสร้างทฤษฎีจากข้อมูลจะไม่เริ่มต้นด้วย ทฤษฎีใดเลย แต่มิได้ละเลยการนำองค์ความรู้ที่ได้มีการสะสมกันมา ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดทฤษฎี หรือผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาเป็นพื้นฐาน ในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ขึ้นมา เพียงแต่กระบวนการ สร้างทฤษฎีฐานรากเน้นการเข้าถึงข้อมูล การเก็บรวบรวมข้อมูล การตีความข้อมูลและการวิเคราะห์ ข้อมูลที่จะนำไปสู่การสร้างทฤษฎีที่เหมาะสมและต้องตรงกับปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างแท้จริง ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงด้วย

ส่วนทางด้าน ทวีศักดิ์ นพเกษร (2550, หน้า 26-27) เห็นว่า การวิจัยแบบนี้เป็น รูปแบบหนึ่งของวิธีอุปนัย (inductive approach) คือการศึกษาจากกลุ่มตัวอย่างที่เจาะจงเลือก ขึ้นมา วิเคราะห์หาข้อสรุปให้ได้คำอธิบายเชิงทฤษฎีซึ่งสามารถนำไปอธิบายเหตุการณ์/ ปรากฏการณ์อื่น ที่มีลักษณะ/บริบทคล้ายกันเป็นคำอธิบายที่เฉพาะเจาะจงมีขอบเขตจำกัด ไม่ ถึงกับเป็นทฤษฎีพื้นฐานทั่วไป

การวิจัยแบบสร้างคำอธิบายทั่วไปเชิงทฤษฎีจากข้อมูล จะไม่สร้างสมมติฐานที่อิง ทฤษฎีหรืองานวรรณกรรมการวิจัยอื่นๆ ขึ้นมาก่อนเพื่อนำมาเปรียบเทียบ /ทดสอบกับข้อมูลที่ รวบรวมขึ้นมาภายหลัง กระบวนการวิจัยจะเริ่มต้นจากการเก็บข้อมูล นำข้อมูลมาจำแนกเป็น หมวดหมู่ตามมโนทัศน์/แนวคิด (concept) ที่เกิดขึ้น เพื่อเปรียบเทียบและหาความสัมพันธ์ระหว่าง มโนทัศน์ต่าง ๆ จนได้สมมติฐานเบื้องต้น แล้วจึงเก็บข้อมูลใหม่เพื่อวิเคราะห์ทดสอบสมมติฐานนั้น เพื่อปรับสมมติฐานเบื้องต้น ทำเช่นนี้ไปจนกว่าจะไม่ต้องปรับสมมติฐานอีก จึงสรุปเป็นคำอธิบาย เชิงทฤษฎีได้ ดังภาพ 6

ภาพ 6 แสดงกระบวนการวิจัยแบบ Grounded theory

ที่มา: ทวีศักดิ์ นพเกษร, 2550, หน้า 26

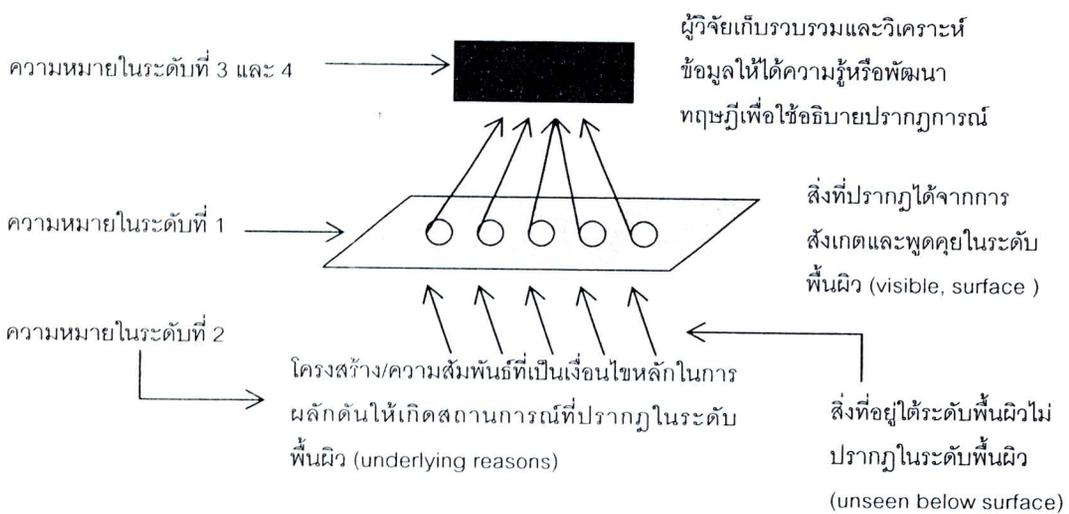
แม้ว่าจะเปรียบเทียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพอื่น ๆ มุ่งสืบค้นหาคำอธิบายโดยเน้นมุมมองใด มุมมองหนึ่งในเชิงทฤษฎีตั้งแต่ก่อนเก็บข้อมูล เช่น การวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณา เน้นมุมมองด้านวัฒนธรรม การวิจัยแบบปรากฏการณ์วิทยา เน้นมุมมองด้านประสบการณ์ชีวิต (lived experience) Ethno methodology เน้นด้านประสบการณ์ชีวิตประจำวัน (everyday life) คำอธิบายในมุมมองเหล่านั้นล้วนเป็นคำอธิบายเชิงทฤษฎีที่มีความเฉพาะเจาะจงมาจากข้อมูลพื้นฐานในสนามวิจัย (grounded data) เช่นเดียวกับ Grounded theory Approach ส่วนที่แตกต่างกัน คือ มุมมองของ Grounded theory Approach จะปรากฏขึ้นมาหลังจากการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น การวิเคราะห์ข้อมูลใช้ระบบรหัส (coding) หลายประเภทในการจำแนกข้อมูลอย่างเป็นระบบ เพื่อการตีความ/สร้างมโนทัศน์ (แนวคิดรวบยอด) นำไปสู่การสังเคราะห์ชุดมโนทัศน์ให้เป็นคำอธิบายเชิงทฤษฎี

ซึ่งระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพอื่นไม่มีระบบการจำแนกข้อมูลด้วยรหัสที่เข้มงวดเท่า Grounded theory Approach และเน้นการพรรณนาข้อมูลเพื่อสร้างคำอธิบายปรากฏการณ์เท่านั้น มากกว่าการตีความข้อมูล ขณะที่ Grounded theory Approach มุ่งเน้นการสร้างคำอธิบายเชิงทฤษฎีมากกว่าการทดสอบคำอธิบายเชิงทฤษฎีโดยสร้างวิธีการจัดการกับข้อมูลดิบจำนวนมากให้เป็นระบบเพื่อการวิเคราะห์ตีความ Grounded theory Approach จึงเป็นกระบวนทัศน์ (paradigm) ที่มีอิทธิพลมากที่สุดสำหรับการวิจัยเชิงคุณภาพในสังคมศาสตร์ปัจจุบัน

(Denzin, 1997, p.18, อ้างอิงใน ทวีศักดิ์ นพเกษร, 2550, หน้า 27) และเป็นพื้นฐานสำคัญในการทำปรัชญานิพนธ์เพื่อปริญญาเอก (doctoral dissertation) ในการจัดการกับข้อมูลจำนวนมากให้มีความเฉพาะเจาะจงในการสร้างทฤษฎีขึ้นมา (generating theory) การจำแนกข้อมูลโดยใช้การกำหนดรหัส (coding) เป็นเครื่องมือในการแตกข้อมูลออกเป็นหน่วยย่อย และรวบรวมหน่วยย่อยของข้อมูลที่มีรหัสเดียวกันไว้ด้วยกัน เพื่อการวิเคราะห์ตีความ

ทางด้าน เบญจา ยอดดำเนิน-แอ็ดติกซ์ (2552, หน้า, 73-74) ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับการตีความและการหาความหมายข้อมูล เพิ่มเติมว่า เป็นการทำความเข้าใจถึงสิ่งที่ซ่อนเร้นอยู่เบื้องหลังการกระทำ (พฤติกรรม) หรือปรากฏการณ์ให้เห็นเป็นที่เด่นชัดจากข้อมูล และโครงสร้างหรือเงื่อนไขอื่น ๆ ที่เป็นสาเหตุเบื้องหลังของสถานการณ์นั้น (underlying reasons) ซึ่งผู้วิจัยจะทราบและเข้าใจได้โดยการวิเคราะห์ และตีความข้อมูล ดังภาพ 7 คือ ในระดับแรก เป็นการตีความหรือให้ความหมายตามเหตุผล ความเชื่อหรือแรงจูงใจของประชากรกลุ่มศึกษา (emic view) ในระดับที่สอง เป็นการตีความของผู้วิจัย ซึ่งค้นพบความหมายที่ซ่อนเร้นอยู่ และในระดับที่สาม เป็นการตีความเชื่อมโยงกับทฤษฎีที่ผู้อื่นได้พัฒนาขึ้นมาและใช้เป็นที่แพร่หลาย

อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ใช้ทฤษฎีฐานราก (Grounded theory) ซึ่งจุดมุ่งหมายหลักของการทำวิจัยก็คือ การพัฒนาทฤษฎีใหม่ ก็น่าที่จะจัดได้ว่าเป็นการตีความหรือการให้ความหมายในระดับที่สี่ คือ การที่ผู้วิจัยสร้างทฤษฎีใหม่ขึ้นมาอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ดังภาพ 7

ภาพ 7 แสดงปรากฏการณ์ที่เด่นชัดและสาเหตุเบื้องหลังของปรากฏการณ์ที่ศึกษา

ที่มา: เบญจา ยอดดำเนิน-แอ็ดติกซ์, 2552, หน้า 74

5.2 ลักษณะสำคัญของการการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล

วิโรจน์ สารรัตนะ (2554, หน้า 202-208) ได้สรุปการวิจัยทฤษฎีฐานรากว่า การวิจัยลักษณะดังกล่าวนี้ ประกอบด้วยสาระสำคัญ 6 ประการ ได้แก่

1. เป็นวิธีการเชิงกระบวนการ (process approach) แนวคิดทางด้านสังคมเป็นเรื่องของผู้คนที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันที่นักวิจัยทฤษฎีฐานรากต้องการทำความเข้าใจถึงกระบวนการของผู้คนเหล่านั้น กระบวนการในการวิจัยทฤษฎีฐานราก จึงหมายถึง ลำดับเหตุการณ์ของการกระทำและการมีปฏิสัมพันธ์กันของบุคคลและเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อการวิจัยนั้น นักวิจัยสามารถจำแนกและกำหนดการกระทำและการมีปฏิสัมพันธ์ของบุคคลออกเป็นประเภท(categories) ได้หลายประเภท ในนิยามของการวิจัยทฤษฎีฐานราก “ประเภท” หมายถึง แก่นหัวข้อ หรือใจความ(themes) ของสารสนเทศที่นักวิจัยกำหนดจากข้อมูลเพื่อใช้ทำความเข้าใจถึงกระบวนการใด กระบวนการหนึ่ง ในการวิจัยนั้น

2. เป็นการเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) ในการรวบรวมข้อมูล นักวิจัยจะใช้วิธีการหลากหลายวิธี เช่น การสังเกต การสนทนา การสัมภาษณ์ การบันทึกสาธารณะ บันทึกประจำวันหรืออนุทินของผู้ให้ข้อมูล รวมทั้งบันทึกความเห็นส่วนตัวของผู้วิจัยเอง ซึ่งวิธีการเหล่านั้น นักวิจัยทฤษฎีฐานราก มักจะให้ความสำคัญกับการสัมภาษณ์มากกว่าวิธีอื่น เนื่องจาก การสัมภาษณ์จะช่วยให้ได้ข้อเท็จจริงจากปากคำของผู้ให้ข้อมูลได้ดีกว่า การสุ่มอย่างแบบเจาะจง (purposive sampling) เพื่อการสัมภาษณ์หรือการสังเกตเพื่อการเก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัยทฤษฎีฐานรากนั้นจะแตกต่างจากการวิจัยเชิงคุณภาพอื่นๆ เนื่องจากการสุ่มเชิงทฤษฎี(theoretical sampling) ในการวิจัยทฤษฎีฐานรากจะมุ่งไปที่บุคคลที่จะทำให้ได้ข้อมูลที่จะก่อให้เกิดทฤษฎีเป็นสำคัญ ในการรวบรวมข้อมูลเพื่อก่อให้เกิดทฤษฎีนั้น กระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูลจะมีลักษณะเป็นวิธีการย่อนไปมา (zigzag approach) เป็นกระบวนการที่นักวิจัยได้รวบรวมข้อมูล และมีการวิเคราะห์ข้อมูลในทันที ไม่รอจนกว่าจะรวบรวมข้อมูลได้ทั้งหมด ซึ่งการเก็บรวบรวมข้อมูลในลักษณะนี้จะทำให้เกิดการตัดสินใจได้ว่า จะเก็บข้อมูลอะไรเพิ่มเติมและจะเก็บข้อมูลจากใครอีก ซึ่งจะทำให้มีการกลั่นกรองและปรับแก้ ประเภท (categories) ที่กำหนดเป็นระยะๆ ย่อนกลับไปกลับมาจนเห็นว่าถึงจุดอิ่มตัว (saturation) ไม่มีข้อมูลใหม่เพิ่มขึ้นอีก หรือไม่มีใครจะให้ข้อมูลนั้นเพิ่มเติมอีกต่อไป

3. เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเปรียบเทียบอย่างต่อเนื่อง (constant comparative data analysis) ในการวิจัยทฤษฎีฐานราก นักวิจัยจะเกี่ยวข้องในกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูล การจัดกระทำกับข้อมูลเพื่อจำแนกเป็นประเภทๆ ในการเก็บสารสนเทศเพิ่มเติม และการเปรียบสารสนเทศใหม่ที่ได้กับประเภทต่างๆ ที่กำลังเกิดขึ้น เป็นกระบวนการพัฒนาประเภทที่เป็น

ปฏิบัติการเชิงเปรียบเทียบอย่างต่อเนื่อง (constant comparison) ซึ่งถือเป็นกระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงอุปมาน (inductive) จากกรณีเฉพาะให้เป็นกรณีทั่วๆ ไป เป็นการเปรียบเทียบข้อมูลระหว่างเหตุการณ์กับเหตุการณ์ (incidents) เหตุการณ์กับประเภท (categories) และประเภทกับประเภท โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ได้ “ประเภท” ที่มีฐานราก (ground) จากข้อมูลที่ได้มาในลักษณะเป็นตัวบ่งชี้ (indicators) ที่ได้มาจากหลากหลายแหล่ง แล้วนำมาจัดกลุ่ม (grouping) เป็นรหัส (codes) โดยกระบวนการเปรียบเทียบนี้ นักวิจัยจะต้องเปรียบเทียบตัวบ่งชี้กับตัวบ่งชี้ รหัสกับรหัส และประเภทกับประเภทอย่างต่อเนื่องตลอดระยะเวลาของการวิจัย ทั้งนี้เพื่อจัดการมีมากเกินไปของข้อมูล (redundancy) โดยนักวิจัยจะมีคำถามอยู่ในใจเสมอ ดังนี้ (1) ข้อมูลที่ศึกษาคืออะไร (2) ประเภทอะไรหรือคุณลักษณะอะไรของประเภทอะไรที่เหตุการณ์นี้บ่งถึง (3) อะไรที่เกิดขึ้นจริงจากข้อมูลที่ได้มา (4) อะไรที่เป็นกระบวนการเชิงจิตวิทยาสังคมพื้นฐานหรือกระบวนการโครงสร้างทางสังคมที่เห็นได้จากการกระทำ

4. มีประเภทหลัก 1 ประเภท (a core category) ในบรรดา “ประเภท” ต่างๆ ที่กำหนดได้จากข้อมูลที่รวบรวมมา นักวิจัยจะเลือกประเภทหลัก 1 ประเภท เป็นปรากฏการณ์หลักสำหรับเสนอทฤษฎีฐานราก หลังจากกำหนด “ประเภท” ได้จำนวนหนึ่ง ซึ่งอาจจะมิตั้งแต่ 8-10 ประเภท ทั้งนี้ขึ้นกับฐานข้อมูลที่ได้มา นักวิจัยจะเลือกประเภทหลัก 1 ประเภท เพื่อเป็นพื้นฐานในการเขียนทฤษฎี โดยมีปัจจัยหลายประการที่เกี่ยวข้องกับการเลือก เช่น ความสัมพันธ์กับประเภทอื่น ความถี่ในการเกิดขึ้น การถึงจุดอิ่มตัวไวและง่าย และมีความชัดเจนที่จะพัฒนาเป็นทฤษฎี

5. การก่อให้เกิดทฤษฎี (theory generation) กระบวนการวิจัยทุกขั้นตอนจะนำไปสู่การก่อให้เกิดทฤษฎี จากฐานข้อมูลที่นักวิจัยรวบรวมมาได้ โดยทฤษฎีจากการวิจัยทฤษฎีฐานรากนี้ จะเป็นการอธิบายอย่างกว้างๆ ต่อกระบวนการในหัวข้อที่วิจัย ซึ่งทฤษฎีจากการวิจัยทฤษฎีฐานรากมีแนวทางการนำเสนอที่เป็นไปได้ 3 แนวทาง คือ (1) นำเสนอเป็นรูปแบบความสัมพันธ์เชิงเหตุผลหรือรูปแบบเชิงทฤษฎี (2) นำเสนอเป็นสมมติฐานเชิงทฤษฎี (3) นำเสนอเป็นเรื่องเล่าเชิงบรรยาย สอดคล้องกับ เบญจา ยอดดำเนิน-แอ็ดติกจ์ (2552, หน้า, 78) ที่เห็นว่า คำว่า “ทฤษฎี” ในที่นี้ไม่จำเป็นต้องเป็นทฤษฎีหลัก (grand theory) เสมอไป อาจเป็นทฤษฎีระดับกลาง หรือระดับล่าง หรือเป็นการพัฒนาแบบจำลอง (model) และการตั้งสมมติฐานก็ได้เช่นเดียวกัน

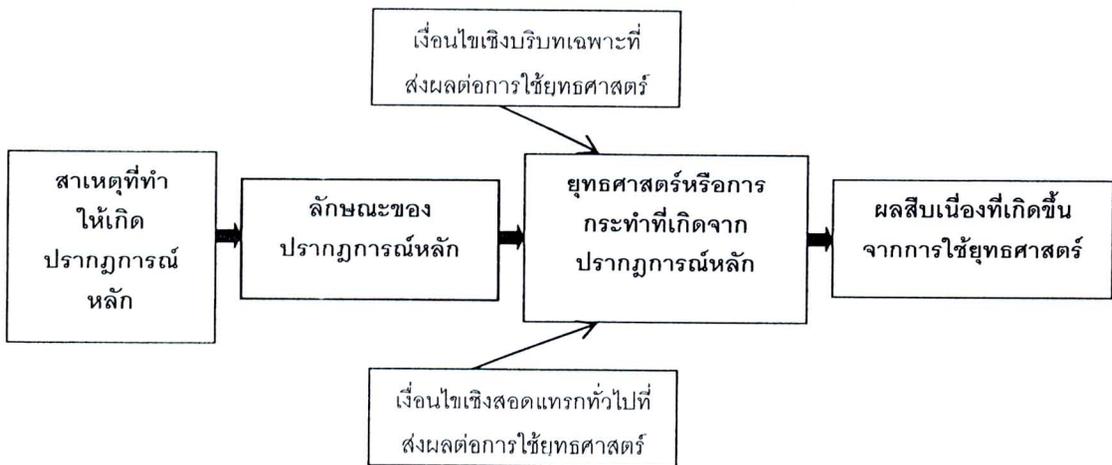
6. มีการบันทึกของนักวิจัย (memos) โดยตลอดระยะเวลาของการวิจัย นักวิจัยจะต้องบันทึกข้อมูล ให้ความคิด ความเห็น รวมทั้งความสังหรณ์ใจ ที่มีต่อข้อมูล และต่อประเภทที่จำแนกไว้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการได้แนวคิดที่จะเก็บข้อมูลเพิ่มเติมหรือกำหนดแหล่งข้อมูลใหม่ในพื้นที่

อย่างไรก็ตาม ลักษณะการสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎีจะเป็นการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างข้อมูลกับทฤษฎี อาจกล่าวได้ว่าเป็นขั้นตอนของการวิเคราะห์ข้อมูล ในการสร้างมโนทัศน์นั้น ข้อมูลที่มีอยู่เป็นจำนวนมากจะถูกนำมาแยกส่วน หรือจัดหมวดหมู่ตามคุณสมบัติ(properties) โดยการวิเคราะห์ข้อมูลต้องอาศัยการตีความ (interpretation) ของผู้วิจัย ดังนั้น มโนทัศน์จึงมิใช่สิ่งที่ปรากฏเห็นอยู่ในปรากฏการณ์จริง แต่เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยต้องสร้าง (construct) ขึ้นมาจากข้อมูล ในกระบวนการสร้างทฤษฎีฐานราก ผู้วิจัยจะต้องทำงานใกล้ชิดกับการวิจัยทุกขั้นตอน เพราะในกระบวนการวิจัยจะไม่สามารถกำหนดล่วงหน้าได้ว่าจะเก็บข้อมูลจากใคร หรือต้องการจำนวนข้อมูลมากเท่าไร ขั้นตอนของการวิจัยเพื่อสร้างทฤษฎีจึงไม่อาจแยกขั้นตอนของการเก็บข้อมูล การสร้างมโนทัศน์ การเชื่อมโยงมโนทัศน์ รวมทั้งยังไม่สามารถหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีเบื้องต้นได้อย่างเด็ดขาด ซึ่งขั้นตอนต่างๆเหล่านี้จะต้องทำไปพร้อมๆ กัน การเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) เป็นกระบวนการเก็บข้อมูลเพื่อนำไปสู่การสร้างทฤษฎี โดยผู้วิจัยจะต้องเก็บข้อมูล สร้างมโนทัศน์ รวมทั้งวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น เพื่อจะตัดสินใจได้ว่ายังต้องการข้อมูลใดอีก และจะเก็บได้จากใคร ที่ไหน เพื่อนำไปสู่การสร้างทฤษฎีที่สมบูรณ์ ดังนั้น กระบวนการเก็บข้อมูลจึงถูกกำหนด และควบคุมโดยข้อเสนอเชิงทฤษฎี (theoretical proposition) ที่เกิดขึ้นมาจากการเก็บข้อมูล โดยที่กระบวนการนี้จะต้องเริ่มทำตั้งแต่เริ่มต้นการเก็บข้อมูล ทั้งนี้เพราะการสร้างทฤษฎีฐานรากเน้นการเปรียบเทียบข้อมูล มโนทัศน์ที่สร้างขึ้นจากข้อมูล รวมทั้งความเกี่ยวข้องกันระหว่างมโนทัศน์เป็นหลัก ในการสร้างทฤษฎี ซึ่งเรียกว่า ข้อเสนอเชิงทฤษฎีชั่วคราว (temporary proposition) จากนั้นจึงตัดสินใจว่าจะทำข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่ได้นี้ไปใช้ทดสอบ (verify) จากใคร หรือจากปรากฏการณ์ใด โดยทั่วไปผู้วิจัยจะต้องเลือกกรณีศึกษาหรือเหตุการณ์ หรือบุคคลเพื่อการเก็บข้อมูลต่อไป ที่เชื่อว่าจะเป็นข้อมูลที่ไม่นับสนุนข้อเสนอเดิม หรือเป็นกรณีที่จะนำไปสู่การปฏิเสธข้อเสนอนี้ที่สร้างขึ้นชั่วคราว (negative case) ทั้งนี้เพื่อความแตกต่างที่พบมาปรับเปลี่ยนข้อค้นพบเดิม โดยการวิจัยจะดำเนินไปเรื่อย ๆ จนผู้วิจัยแน่ใจว่า แม้จะวิเคราะห์ข้อมูลเพิ่มขึ้น ก็ไม่ช่วยในการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ และข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่มีอยู่ได้ เรียกว่า ทฤษฎีถึงจุดอิ่มตัว (theoretical saturation) กระบวนการวิจัยจึงยุติลง ดังนั้น จำนวนกรณีศึกษาหรือจำนวนข้อมูล จึงมิใช่ตัวกำหนดการเก็บข้อมูล สิ่งสำคัญคือความสมบูรณ์ของมโนทัศน์และทฤษฎีที่ถูกสร้างขึ้นจากข้อมูลที่เป็นปรากฏการณ์ของสังคมที่ต้องการศึกษาเป็นหัวใจสำคัญของการเก็บข้อมูล (นภาพรรณ ะวานนท์, 2539, หน้า 105)

ทางด้าน Strauss and Corbin (1990, 1998 อ้างอิงใน วิโรจน์ สารรัตนะ, 2554, หน้า 198-200) กล่าวถึงการวิจัยทฤษฎีฐานรากไว้ว่า ในการปฏิบัติการวิจัยจะนิยมใช้รูปแบบที่เน้น

ขั้นตอนของการวิเคราะห์ข้อมูลใน 4 ขั้นตอนคือ (1) การเปิดรหัส (2) การหาแก่นของรหัส (3) การเลือกรหัส (4) การพัฒนารูปแบบความสัมพันธ์เชิงเหตุผลระหว่างเงื่อนไขเชิงสาเหตุ ยุทธศาสตร์เงื่อนไขเชิงบริบท เงื่อนไขสอดแทรก และผลสืบเนื่องที่เกิดขึ้น เพื่อนำเสนอเป็นข้อสรุปเชิงทฤษฎีจากการวิจัยทฤษฎีฐานราก โดยในการดำเนินการวิจัยนั้น ข้อมูลในภาคสนามมีความสำคัญมาก นักวิจัยจะต้องอยู่ใกล้ชิดกับข้อมูลและแหล่งข้อมูลตลอดระยะเวลาของการวิจัย ดังนั้น การตั้งคำถามการวิจัย ตามรูปแบบการวิจัยทฤษฎีฐานรากเชิงระบบนี้ จะช่วยให้เกิดแนวคิดที่ชัดเจนเกี่ยวกับการตั้งคำถามการวิจัยในเชิงเหตุผลสัมพันธ์ต่อกัน เช่น ปรากฏการณ์หลักมีลักษณะอย่างไร (core Phenomenon) เกิดจากสาเหตุอะไร (causal conditions) ปรากฏการณ์หลักนั้นได้ก่อให้เกิดการใช้ยุทธศาสตร์อะไรหรือเกิดการกระทำอะไร (Strategies) มีเงื่อนไขเชิงบริบทเฉพาะ (contextual conditions) และเงื่อนไขสอดแทรกทั่วไป (intervening conditions) อะไรที่ส่งผลต่อการใช้ยุทธศาสตร์นั้นหรือต่อการกระทำนั้น และจากการใช้ยุทธศาสตร์นั้นหรือการกระทำนั้นได้ก่อให้เกิดผลสืบเนื่องอะไรขึ้นมา (consequences) ดังภาพ 8

ภาพ 8 แสดงทฤษฎีฐานรากเชิงกระบวนการ: รูปแบบเชิงทฤษฎีเชิงสาเหตุและผลสืบเนื่องที่เกิดขึ้น

ที่มา: Strauss and Corbin, 1998 อ้างอิงใน อภิลิทธิ บุญยา, 2554, หน้า 198-200

สำหรับการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยกำหนดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ คือ ปรากฏการณ์ทางสังคมที่จะได้ศึกษา โดยอาศัยการทำความเข้าใจจากคนในชุมชน และผู้เกี่ยวข้อง กับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในมิติต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง จากนั้นจึงนำข้อมูลมาสร้างเป็น

มโนทัศน์ โดยใช้หลักการที่เรียกว่า concept – indicator model ซึ่งถือเป็นขั้นตอนสำคัญของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก มโนทัศน์หนึ่ง ๆ ประกอบด้วย ตัวชี้วัดชุดหนึ่ง ซึ่งอาจมีที่ตัวก็ได้ขึ้นอยู่กับข้อมูลเชิงประจักษ์ (empirical indicators) โดยการเปรียบเทียบความเหมือน ความแตกต่าง และระดับความสอดคล้องของคุณสมบัติของตัวชี้วัด ทำให้ได้มโนทัศน์ที่สามารถหลอมรวม ตัวชี้วัดต่าง ๆ เข้าไว้ด้วยกัน มโนทัศน์ที่ได้นี้จะมีความสอดคล้องกับข้อมูลเชิงประจักษ์ แต่ขณะเดียวกันก็มีความเป็นนามธรรมพอที่จะนำไปใช้สร้างทฤษฎีได้ ดังนั้น ทฤษฎีจะประกอบไปด้วยชุดของมโนทัศน์ ที่ถูกสร้างขึ้นมาจากปรากฏการณ์จริง โดยมโนทัศน์ต่าง ๆ จะถูกนำมาเชื่อมโยงกันในรูปของข้อเสนอ (proposition) ที่แสดงถึงความเกี่ยวพันในรูปแบบต่าง ๆ โดยจะมีมโนทัศน์ที่เป็นเงื่อนไข (causal condition) และมโนทัศน์ที่เป็นกระบวนการ ซึ่งจะต้องมีคำอธิบายที่ชัดเจนว่า มโนทัศน์ดังกล่าวมีความเกี่ยวพันกันอย่างไร ดังนั้นทฤษฎีฐานรากมีระดับของความเป็นนามธรรมสูงกว่าปรากฏการณ์จริงในสังคม

การสร้างทฤษฎีฐานรากแม้ว่าจะเน้นการศึกษาจากปรากฏการณ์จริง แต่วิถีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก มิได้ละเลยการนำองค์ความรู้ที่ได้มีการสะสมกันมา ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดทฤษฎี หรือผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง มาเป็นพื้นฐานในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ขึ้นมา ทั้งนี้ เพราะปรากฏการณ์ของสังคมเป็นเรื่องซับซ้อน การที่จะอธิบายถึงลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ ปัจจัยที่มีอิทธิพล ยุทธศาสตร์และเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการใช้ยุทธศาสตร์ รวมทั้งผลสืบเนื่องที่เกิดขึ้นจากการใช้ยุทธศาสตร์กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ ไม่สามารถให้หลักเหตุและผลอย่างง่ายในการอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวได้ แต่ต้องอาศัยองค์ความรู้ที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับมโนทัศน์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนอย่างกว้างขวาง ซึ่งองค์ความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้จะช่วยให้ผู้วิจัยมีความไวเชิงทฤษฎี (theoretical sensitive) ต่อการสร้างมโนทัศน์ต่าง ๆ (นภาพรณ ะหวานนท์, 2550, หน้า 18-19) ซึ่งผู้วิจัยได้ศึกษาองค์ความรู้ที่สอดคล้องกับคำถามการวิจัยซึ่งเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพเป็นพื้นฐานไว้แล้วในเบื้องต้น

ตอนที่ 6 กรอบความคิดพื้นฐานในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ เพื่อเสนอข้อสรุปเชิงทฤษฎีจากการศึกษาปรากฏการณ์ของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ โดยทำความเข้าใจถึง ลักษณะกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ปัจจัยที่มีอิทธิพล ยุทธศาสตร์และเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการใช้ยุทธศาสตร์ รวมทั้งผลสืบเนื่องที่เกิดขึ้นจากการใช้กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research methodology) เพื่อให้ได้รายละเอียดของข้อมูลเพียงพอที่จะนำไปสู่การสร้างทฤษฎี

ฐานราก (Grounded theory) ที่จะสามารถตอบคำถามการวิจัยที่ตั้งไว้ เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์แนวคิด ทฤษฎี วรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนที่ 1-5

ผู้วิจัยจึงได้กำหนดกรอบความคิดพื้นฐานเพื่อการวิเคราะห์ในเบื้องต้น และอาจเพิ่มเติมอีกในภายหลัง ทั้งนี้ เพื่อให้ได้ข้อมูลเพียงพอที่จะนำไปสู่การสร้างคำอธิบายทั่วไปเชิงทฤษฎีจากข้อมูล ดังนี้

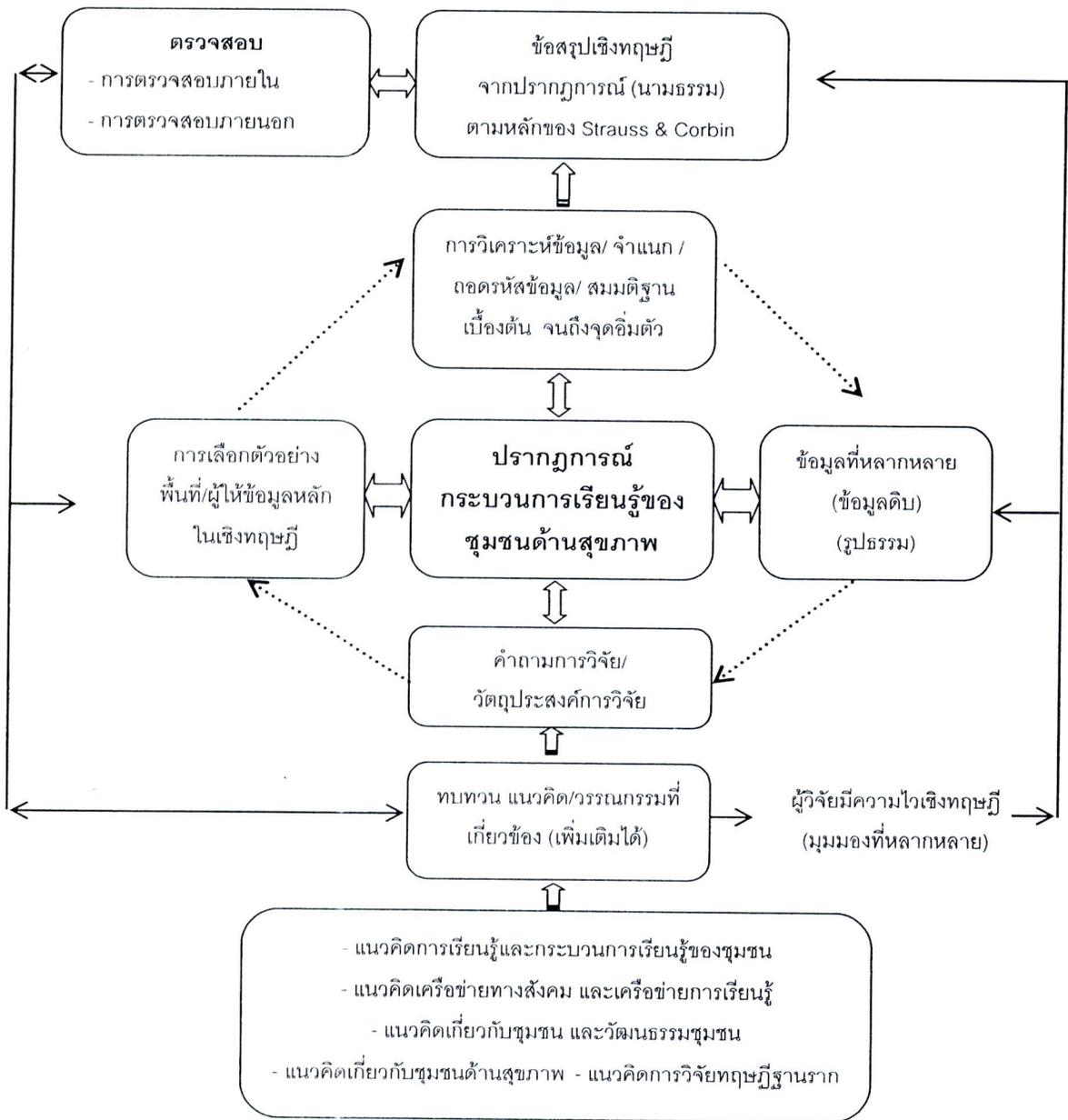
1. แนวทางการวิเคราะห์ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ จากมุมมองของคนในปรากฏการณ์ ผู้วิจัยมีแนวคิดว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน มีรากฐานอยู่ที่ประเพณี วัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต การเรียนรู้และการปฏิบัติมีเนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียวกัน และตั้งอยู่บนระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชนและนอกชุมชน การศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ จึงพิจารณาถึงคุณลักษณะระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน ที่เอื้อให้กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง โดยสืบค้นจากแบบแผนความสัมพันธ์ กระบวนการ และเป้าหมายของกิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชนที่ทำให้กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนดำรงอยู่

2. แนวทางการวิเคราะห์ ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อกระบวนการเรียนรู้ เป็นการศึกษาว่ามีปัจจัยหรือองค์ประกอบอะไรบ้างที่ทำให้เกิดการเรียนรู้ขึ้นของชุมชนโดยใช้แนวคิดชุมชน วัฒนธรรมชุมชน เป็นแนวทางในการวิเคราะห์ โดยมีฐานวิเคราะห์ว่า ชุมชนมีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง (อำนาจของชุมชนท้องถิ่น) เป็นพลังผลักดันในการเรียนรู้ที่สำคัญทั้งในมิติการเชื่อมโยงคนกับคน คนกับธรรมชาติ และภูมิปัญญาต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศที่ชาวบ้านอาศัยอยู่ และให้คุณค่าแก่ความเป็นคนและแก่ชุมชนได้อย่างลงตัว

3. แนวทางการวิเคราะห์ ยุทธศาสตร์หรือเงื่อนไขการใช้ยุทธศาสตร์กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นการศึกษาการใช้ยุทธศาสตร์หรือการกระทำที่เกิดจากปรากฏการณ์และเงื่อนไขเชิงบริบทเฉพาะและเงื่อนไขเชิงสอดแทรกทั่วไป ที่ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ผู้วิจัยศึกษาโดยใช้แนวคิดพื้นฐานเครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายการเรียนรู้ เนื่องจากการเรียนรู้เกิดจากการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ของคนแต่ละกลุ่ม องค์กรต่าง ๆ ในชุมชน โดยต่างมีประสบการณ์ที่แตกต่างกัน โดยมีการโยงใยเป็นกระบวนการพัฒนาเชิงพื้นที่และประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนและนอกชุมชน มาเป็นยุทธศาสตร์ในการเสริมสร้างความสัมพันธ์และการจัดการ และต้องอาศัยฐานของวัฒนธรรมประเพณีชุมชนเป็นหลัก

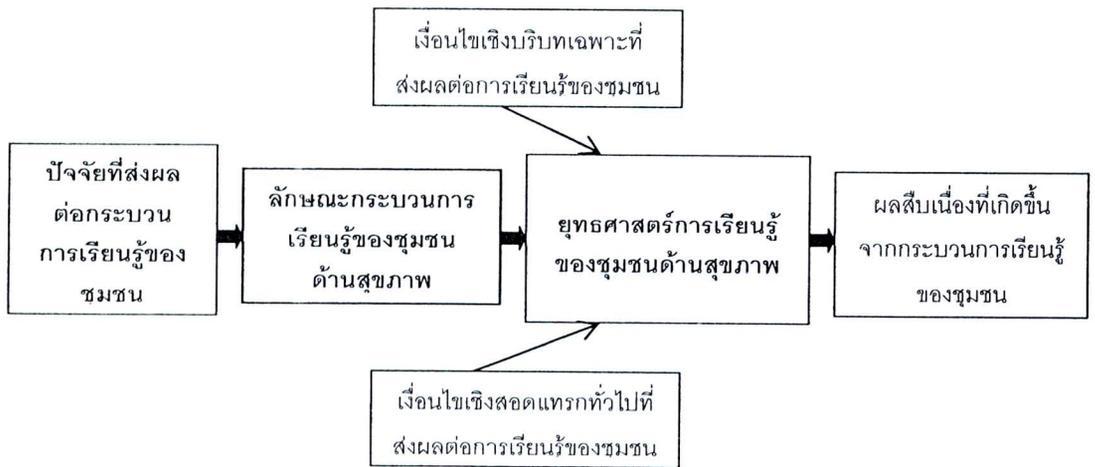
4. แนวทางการวิเคราะห์ ผลสืบเนื่องที่เกิดขึ้นจากการใช้ยุทธศาสตร์การเรียนรู้ของชุมชน ผู้วิจัยศึกษาโดยใช้ผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของ

คนในชุมชน ประสิทธิภาพของงานที่เกิดขึ้น การเรียนรู้ของผู้ที่เกี่ยวข้อง (ผู้นำชุมชน ปราชญ์
 เจ้าหน้าที่ของรัฐ ประชาชน กลุ่ม องค์กร ฯ) การเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชน และการขยายผลไปใน
 พื้นที่อื่น เป็นต้น จากแนวคิดทฤษฎีและวรรณกรรมดังกล่าว นำมาเขียนเป็นกรอบแนวคิดพื้นฐาน
 ในการวิจัย ดังภาพ 9

ภาพ 9 แสดงกรอบแนวคิดพื้นฐานในการวิจัย: แบบการสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎี
 จากข้อมูล

จากกรอบแนวความคิดพื้นฐานในการวิเคราะห์ ดังกล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยได้นำแนวคิดการวิจัยทฤษฎีฐานรากเชิงระบบของ Strauss and Corbin (1998) มาใช้เป็นแนวทางในการนำเสนอข้อสรุปเชิงทฤษฎี ที่จะทำให้ปรากฏการณ์กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ มีความชัดเจนเกี่ยวกับการตอบคำถามการวิจัยในเชิงเหตุผลสัมพันธ์ต่อกัน ที่จะทำความเข้าใจถึงลักษณะกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ปัจจัยที่มีอิทธิพล ยุทธศาสตร์และเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการใช้ยุทธศาสตร์ รวมทั้งผลสืบเนื่องที่เกิดขึ้นจากการใช้กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้านสุขภาพ ดังภาพ 10

ภาพ 10 แสดงการนำเสนอข้อสรุปเชิงทฤษฎีจากปรากฏการณ์ที่ศึกษา

เพื่อให้ได้ข้อมูลจากปรากฏการณ์ที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด ซึ่งผู้วิจัยจะศึกษาจากบริบทของชุมชน และผู้ที่เกี่ยวข้อง ตามวัตถุประสงค์และคำถามการวิจัย โดยระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ในแนวทางของทฤษฎีฐานราก ทำการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ระดับลึก (in-depth interview) การจัดกลุ่มสนทนา (focus group discussion) การสังเกตและจดบันทึก (observation and field-note) การวิเคราะห์เอกสาร (document analysis) เพื่อนำไปสู่การเสนอข้อสรุปเชิงทฤษฎี (theoretical generalization) จากข้อมูลต่อไป